

Національна  
академія наук України

Інститут  
української археографії та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського



**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES



**Видавництво "Світ"**

<http://svit.gov.ua/>

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---

## ТВОРИ у 50 томах

### Видавнича рада:

Борис ПАТОН – голова  
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Володимир ЛИТВИН  
Олексій ОНИЩЕНКО • Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

### Головна редакційна колегія:

Георгій ПАПАКІН – головний редактор  
Ігор ГИРИЧ – відповідальний секретар  
Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО  
Сергій БЛОКІНЬ • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ  
Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК  
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО  
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Віталій ТЕЛЬВАК  
Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ • Ярослав ФЕДУК

---

# Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

---



Том 46

Книга II

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ  
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО  
(1915–1938)

Серія

ДОПОМІЖНІ МАТЕРІАЛИ:  
ДОВІДНИКИ, ПОКАЖЧИКИ, АРХІВИ

**МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ**  
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ  
ВИДАВНИЦТВО  
“СВІТ”  
2015

УДК 94(477)  
ББК 63.3(4УКР)  
Г 91

*Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення  
України за програмою “Українська книга” 2015 року*

*Затверджено Вченою радою  
Інституту української археографії та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського НАН України*



Упорядкування, передмова, коментарі: Віталій ТЕЛЬВАК  
Переклад статей: з російської – Іван СВАРНИК, з польської – Віра РОМАНИШИН,  
з німецької – Любов ЯНИШИНА, з чеської та англійської – Оксана БЛАШКІВ,  
з італійської – Мар’яна МАРКЕВИЧ  
Переклад висловів іншомовного походження – Мирослав ТРОФИМУК



**Видавництво “Світ”**

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5  
ISBN 978-966-603-916-6 (Т. 46. Кн. II)

© Інститут української археографії та джерелознавства  
імені М.С.Грушевського НАН України, 2015  
© Тельвак В.В., передмова, 2015  
© Видавництво “Світ”, дизайн та художнє  
оформлення, 2015

**М.А.РУБАЧ. БУРЖУАЗНО-КУРКУЛЬСЬКА  
НАЦІОНАЛІСТИЧНА ІДЕОЛОГІЯ ПІД МАШКАРОЮ  
ДЕМОКРАТІЇ “ТРУДОВОГО НАРОДУ”  
(Соціально-політичні погляди М.С.Грушевського)<sup>1</sup>**

I

Михайло Сергійович Грушевський був істориком-політиком. Відмінно від багатьох інших буржуазних істориків, М.С.Грушевський не заперечував, що його історичні роботи органічно пов'язані з політикою, обслуговують певні політичні потреби. Це відзначав він з самого початку своєї науково-історичної та політичної діяльності, і, між іншим, у своїй автобіографії.

В одній порівняно недавній статті про Олександра Матвійовича Лазаревського Грушевський підкреслив: “Не треба забувати, що наша історіобіографія — це zarazом історія політичної української мислі; великі історики України були її великими ідеологами, давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській та політичній свідомості нашого суспільства”. Це написав Грушевський 1927 року в журналі “Україна” в статті з приводу 25-річчя з дня смерті О.Лазаревського<sup>2</sup>.

Грушевський сам теж був істориком-політиком. Подивимося, який же “напрямок і тон” виявляє сам Грушевський. Яку “політичну свідомість” він пропагував та прищеплював “українському суспільству”? Це потрібно особливо тепер, коли на основі суцільної колективізації ми ліквідуємо куркульство як класу, коли в умовах глибокої кризи світового капіталізму й могутнього піднесення міжнародного робітничого руху, в умовах загостреної класової боротьби представники ворожих пролетарській диктатурі клас з особливою силою намагаються використати ідеологічний фронт, зокрема історичний, для пропаганди ворожих пролетаріатові ідей, для оборони своїх класових інтересів.

Буржуазія та куркульство намагаються за всяку ціну вдержатися хоч би в окремих ділянках науково-теоретичного фронту. Буржуазні ідеологи маневрують, перефарбовуються, маскуються “під марксизм”, вдаються до всяких заходів, щоб врятуватися від соціалістичного наступу пролетаріату.

Дехто з товаришів не розуміє цієї тактики маскування буржуазних ідеологів і, не маючи потрібної класової чуйності, бере за чисту монету заяви окремих буржуазних істориків, в тому числі і М.Грушевського, що

<sup>1</sup> Стаття є оброблена стенограма доповіді “Про соціально-політичні погляди М.С.Грушевського”, зачитаної в квітні в Українському товаристві істориків-марксистів та промови на цю ж тему на об'єднаному пленумі історичної та філософсько-соціологічної секції Української академії наук у Києві, проголошеної 25/V — 1931 р.

<sup>2</sup> М.С.Грушевський “З соціально-національних концепцій Лазаревського”, 1927 р., “Україна”, книга 23, стор. 17.

вони “майже” марксистки, що вони наближаються до марксизму і т. ін. Тому потрібний поглиблений критичний огляд різних течій історичного фронту. Потрібна рішуча боротьба з буржуазною історіографією різних гатунків.

М.С.Грушевський є “центральна” фігура української буржуазної історіографії. Тому ми й починаємо з нього.

### **Політичні погляди М.С.Грушевського до лютневої революції 1917 р.**

Дехто вважає М.С.Грушевського за “соціаліста”. 1917–1921 року він був один із лідерів дрібнобуржуазної партії українських соціалістів-революціонерів. Перебування його навіть в есерівській партії має свою цікаву “історію”. Але про це пізніше.

До лютневої революції Грушевського ніхто, ні сам він себе за соціаліста не вважав. Жодного відношення навіть до дрібнобуржуазних “соціалістичних” партій, навіть до “соціалкадетів” типу російських “народних соціалістів” на зразок Пешехонова, Мякотіна він не мав. Грушевський не вважав себе за соціаліста і ніхто не вважав його за соціаліста.

До 1917 року він був поміркований буржуазний демократ, український кадет. Правда, українські кадети, через колоніальне становище України, певні утиски української буржуазії та української буржуазної інтелігенції від російських поміщиків і буржуазії, були трохи більше опозиційними до царату, трохи більш радикальними в аграрному питанні. Вони реформістично боролись проти національного пригноблення України, але між українськими та російськими кадетами істотної великої різниці в основних питаннях не було.

Яке було соціальне оточення М.С.Грушевського до 1905 року? Чиї класові інтереси він репрезентував у своїй соціально-політичній діяльності?

Я не маю змоги, за браком часу, докладно зупинитися на політичній біографії Грушевського, коли він був ще студентом, потім молодим доцентом-професором київського, а пізніше львівського університетів\*. Зазначу тут лише: сам Грушевський походить з заможної попівської родини. Батько його типовий поміркований ліберал-просвітитель, вибився в люди — спочатку був викладовцем у духовних семінаріях, а пізніш став значним чиновником царського міністерства освіти, посадаючи посаду інспектора народних шкіл Кавказької округи. В автобіографії Грушевського ми знаходимо: “Я походжу з давньої [звісної з XVIII в.), але бідної духовної родини Грушів, пізніше Грушевських, що загніздилася в Чигиринському повіті. Були це переважно дячки, паламарі, але дідові моему Федорові вдалося дійти священства й перейти під Київ, до села Лісників, і се помогло батькові моему Сергієві вийти на дорогу. Хоч він рано зостався сиротою, але завдяки енергії й здібностям осягнув вищу освіту і, не прийнявши священства, віддався діяльності педагогічній, був спочатку “професором” у семінаріях... потім директором народних шкіл на Кавказі, а бувши автором одного популярного підручника

слов'янської мови, не тільки міг забезпечити нам, дітям, можливість, не журачись за хлібом насущним, віддаватися науковій роботі замолоду, а й *зоставив по собі досить значний маєток...*<sup>1</sup> (курсив наш. — М.Р.).

Яке було оточення Грушевського в часи його науки в університеті, до переїзду в Львів? Це був кінець 1880-х років, початок 90-х. Чи мав він якесь відношення до революційного народництва? Жодного. Його учителем і зовсім не тільки науковим, а й політичним, був В.Б.Антонович, в ті часи найпоміркованіший український ліберал, який почав пропагувати для Галичини угоду з панівним польським поміщицтвом. Та націоналістична студентська молодь, що гуртувалася навколо Антоновича, в тому числі і Грушевський, жодного відношення до революційного руху не мала.

М.С.Грушевський вважає себе продовжувачем М.П.Драгоманова. Грушевський дійсно був “продолжателем” Драгоманова останньої доби його діяльності, коли він з дрібнобуржуазного демократа перетворився на звичайного буржуазного ліберала.

Кінець 90-х років, початок 900[-х] років, розвиток капіталізму на Україні, народження великої промисловості, глибока капіталізація сільського господарства чимраз більше розвивали українську буржуазію, загострювали клас противенства, зокрема підсилювали національну боротьбу проти російських поміщиків та буржуазії.

На історичну сцену виступав пролетаріат, політично організуючи свій авангард в соціал-демократичну партію, виконуючи ролю основної рушійної сили революції, гегемона в боротьбі проти царату, проти поміщиків, проти буржуазії російської і української.

Старі народницькі організації розпоршуються, в тому числі напів-народницькі, фактично ліберальні українські громади. На кінець 90-х років і початок 900-х років розвивається робітничий рух, у зв'язку з ним, на базі загострення економічної кризи, виникають нові широкі селянські заворушення 1901–1902 років. На Україні виникає дрібнобуржуазна націоналістична партія “Р.У.П.”, з якої пізніше вилуплюються УСДРП. Чи мав якесь відношення навіть до “Р.У.П.”, не кажучи вже про справжній робітничий та селянський рух, М.С.Грушевський?

Ніякого!

Готується, назріває через чимраз більше загострення класової боротьби перша революція 1905 року.

М.С.Грушевський переїжджав з Львова до Києва на Україну. Яка його позиція в революції? В якому він класовому таборі? В якій він партії?

Грушевський проти царату. Грушевський за національну свободу України. Але проти царату 1905 року спочатку були й вороги робітників і селян, представники буржуазії — кадети. Він в таборі “борців” кадетського типу.

<sup>1</sup>М.С.Грушевський “Автобіографія”, стор. 3.

Яка була позиція М.С.Грушевського в одному з основних питань революції 1905 року аграрному?

З ким він виступав, — з селянами, робітниками чи з буржуазією, яка хотіла мирно, за *викуп* передати частину поміщицьких латифундій куркульству? Бідняк-селянин не міг *купити* за сотні карбованців десятину поміщицької землі. Грушевський за те, щоб передати землю великих поміщиків селянам. Він докладно пояснює, що *російські* поміщики — це основні вороги українського національного руху. Чомусь вперто мовчить Грушевський про *українських* поміщиків. Але кому, якій частині селянства, головне *як*, на яких умовах передати землю? Чи *конфіскувати*, як вимагали представники робітників та трудового селянства, чи за викуп, заплативши поміщикам сотні мільйонів? Грушевський 1905–1907 рр. написав кілька статтів з приводу аграрного питання, але чомусь обминув ці основні питання. — «Партія конституційних демократів [кадетів] і інші менші ліберальні організації, — пише він, — щоб мати селянство не проти себе, а за собою, “за волею” — годяться на “землю” для селян. Приймають програму “Землі й волі”. На найближчий порядок дня ставлять вони задоволення “земельного голоду” примусовою експропріацією земель і передачею до рук трудящих».

«Аграрна програма, виставлена конст.-демократичним клубом Думи, місяць тому досить близько підійшла до програми “трудової групи” — селянської репрезентації Думи. Кадети з великим натиском підносять се, що вона майже не різниться від тої, крім другорядних деталей». Це було явне ошуканство. Добре відомо, що в Державній Думі програма трудовиків різко відрізнялася від кадетської. Але що Грушевський вважав за деталі?

“Серйозно спірними питаннями в Думі будуть тільки *деталі* — продовжує М.Грушевський. — *Чи забрати панські землі викупом чи без викупу, що полишити з панських земель, на яких умовах передавати хліборобам землю...*” (курсив наш. — М.Р.).

Ці питання, що ми їх підкреслили, на думку Грушевського, — дрібниці, деталі, про які навіть не варто й писати. Він не викривав ошуканства кадетів, які обдурювали селян, які боронили поміщиків проти селянської революції. Не робить він цього тому, що сам по суті був кадетом. Зовсім не випадково М.С.Грушевський в трьох статтях<sup>1</sup>, присвячених спеціально аграрному питанню, мовчить — як саме він гадає розв’язати ці “деталі”?

За ці “деталі” по всій Російській імперії котилися хвилі селянської революції, горіли тисячі панських маєтків, а М.Грушевський якось тишком проходить мимо цих питань.

<sup>1</sup> М.С.Грушевський — збірник “З біжучої хвилі”, стаття “Аграрне питання”, стор. 100–105. Крім того, в іншому збірнику — “Освобождение России и украинский вопрос” є ще дві такі статті “Вопрос дня (аграрные перспективы)” та “Национальное питання в аграрном вопросе”.



Чи випадково це? Чи, може, тому, що у самого Грушевського був “чималий маєток”? Ні. Зовсім це не випадково. Класові інтереси української буржуазії, вершків українського куркульства, буржуазної інтелігенції цього не дозволяли. Розгорнути перед українським селянством свою дійсну кадетську програму Грушевський, зрозуміло, уникав, не бажаючи відштовхнути від себе представників селянства, яких він спеціально “обробляв” в “українському клубі” І Державної Думи.

Я не маю часу викласти ставлення М.С. до інших питань революції 1905 року. Зазначу тільки, що жодного слова в робітничому питанні ви у нього не вишукаєте, що навіть у націпитанні далі обмеженої автономії України він не йшов. Поразка революції зробила ці вимоги ще поміркованішими. Українська буржуазія, налякана революцією, ще тісніше об’єднується з російською. Українські ліберальні діячі, як, наприклад, М.Шраг, виставляють свої кандидатури до Державної Думи від імені російської кадетської партії. В добу між двома революціями М.С.Грушевський, який уже перетворився на видатного українського буржуазного вченого та одного з лідерів національного руху, переходить знову переважно до науково-академічної роботи. Його соціальне оточення в цю добу те саме. Тут і капіталізовані поміщики — Чикаленко, Леонтович, лівіше його Грінченко і т. д. — вершки української буржуазної інтелігенції, об’єднані в напівпартійні організації — товариство українських поступовців [Т.У.П.].

Євген Чикаленко в своїх споминах докладно малює соціальне оточення М.С.Грушевського, його політичну позицію та програму в тих суперечках, що виникли в керівному складі, “головці” буржуазного укр. національного руху. Грушевський фактично виганяє зі складу редакції “Ради” Грінченка та його товаришів, трохи радикальнішого буржуазного демократа, який наслідуювався виступати проти поміщиків. Грушевський фактично виступає в блоці з поміщиком Леонтовичем, зв’язаним з відомим капіталістом Семиренком, проти Грінченка, проти більш радикально-демократичного крила, що в основному репрезентувало демократичніші кола української дрібнобуржуазної інтелігенції. Грушевському, що приблизно в ці часи кінчав будувати свій великий будинок на Паньківській вулиці, було не зовсім по дорозі навіть з Грінченком.

Газета “Рада”, що її видавалося наприкінці під головним керуванням М.С.Грушевського, журнал “Літературно-науковий вісник” — це основні матеріали, що можуть достатньо характеризувати ліберально-буржуазну суть політичної ідеології Грушевського та його найближчого оточення того часу.

Нова хвиля піднесення робітничого руху після реакції, особливо після Ленських подій 1912 р., провал Столипінської реформи, нерозв’язаність основних проблем буржуазно-демократичної революції, новий етап розвитку

промислового капіталізму на Україні, краща організація української селянської буржуазії в кооперації, збільшення національного гноблення — все це загострює політичні обставини, зокрема пожвавлює український національний рух. Представники українського буржуазного руху активізуються. Радикальнішим у національних вимогах стає і Грушевський, але в основному він залишається поміркований буржуазний демократ.

Для царату під час світової війни він “крамольник”, якого арештовують, потім через короткий час звільняють і виселяють спочатку до Симбірську та Казані, потім до Москви. Між іншим, про переслідування Грушевського царатом виникли цілі легенди. Царська охранка страшенно перебільшувала в своїх документах активність, “революційність” Грушевського й інших діячів буржуазного національного руху. Після повернення М.С. з еміграції, соціал-фашист *Гермайзе* догідливо надрукував доповідну записку охоронного відділу\* [звичайно без жодних критичних зауважень], де М.С.Грушевського перетворено на страшенно небезпечного для царату, мало не революціонера і т. ін. Але характеристично, що 1914 р. після арешту Грушевського царський уряд не тримає його у в'язниці, не засилає до Сибіру, як це робив він з революціонерами, діячами робітничого, руху українського, польського і т. ін., а засилає в “страшенне” заслання до... Москви. Мабуть, не такий уже небезпечний був Грушевський для російських поміщиків та буржуазії. Гнат Михайличенко і інші діячі українського робітничого та національного руху в часи світової війни сиділи у в'язниці, а не сиділи за науково-академічною роботою в Москві.

Ви знаєте, що й кадетів “переслідував” царизм. *Милюкова* не раз заарештовували до 1905 року, навіть тут у Харкові його арештували, коли не помиляюсь — 1904 року [він приїздив читати лекцію]; царська охранка пильно стежила за діяльністю кадетської партії, особливо під час війни. Десятки томів жандармських справ, доповідних записок можна знайти про діяльність кадетів. Коли взяти серйозно до уваги без критичної аналізи ці документи, можна дійти висновку, що радикальніших “борців” проти царату, як кадати, тяжко розшукати.

\* \* \*

Лютнева революція застає М.С.Грушевського ТУПівцем, поміркованим буржуазним демократом — кадетом українського толку. Приїхавши в березні 1917 року до Києва, Грушевський несподівано для своїх політичних друзів переходить до лав молоді партії українських есерів. Грушевський стає “соціалістом”. Треба згадати що після перемоги над царатом буржуазні партії швидко почали перефарбовуватися. Кадети конституційно-монархічну платформу замінили республіканською. До російської партії есерів лавиною ринули так звані “мартовські” соціалісти, які до Лютого нічого не мали

спільного з революційним рухом. До лав есерів вступило навіть немало колишніх видатних земських та інших буржуазних діячів. На Україні до українських есерів, що тільки в березні 1917 р. фактично заснували свою партію, ринули й кооператори, і земці, й учителі і лікарі, верхівка української селянської буржуазії — “національно найсвідоміша”.

Українські кадети “ТУПівці” чи “радикал-демократи”, що репрезентували інтереси молоді української буржуазії та *вершки* буржуазної української інтелігенції, з революційною хвилею перефарбовувалися в “соціалістів-федералістів”. Але М.Грушевський, один з лідерів ТУПівців, від них відійшов. Він пішов до соціалістів-революціонерів. Чому це так трапилося?

*Дмитро Дорошенко*, колишній тупівець, 1917 року “соціаліст-федераліст”, потім у гетьмана міністер закордонних справ, у своїх споминах розповідає, як Грушевський потрапив до есерів. Як він став “соціалістом”:

“Нарешті (тижнів через два після початку революції в Києві), — пише Д.Дорошенко, — приїхав М.С.Грушевський. Пам’ятаю, в назначену годину ввечері ми з пок[ійним] Ф.П.Матушевським поїхали його зустрічати на двірць. Дожидали кілька годин, а поїзда все не було. Ми залишили авто дождити, а самі поїхали додому. Шофери чекали до 4-ї години ранку й поїхали також додому спати. А в п’ять годин ранку прибув нарешті поїзд, з ним трапилось в дорозі нещастя: загорівся спальний вагон, в якому якраз їхав Грушевський, і він ледве встиг вискочити в одній білизні та пантофлях. Погоріли всі його речі... З двірця до себе додому довелось мандрувати Михайлові Сергійовичу пішки, в пальті поверх білизни і в нічних пантофлях. Так скромно відбувся в’їзд до Києва людини, якій незабаром довелося відогравати таку голосну ролю в діях Києва й цілої України”.

Але це говориться між іншим, для розваги, головне далі.

«Прибувши до Києва, — продовжує розповідати Д.Дорошенко, — проф. Грушевський дуже скоро зорієнтувався в обставинах і ось за дуже короткий час, коли минулися перші дні радісних зустріч, поцілунків, привітань, ми, старі “тупівці”, співробітники Михайла Сергійовича, його вірна стара гвардія, з немалим здивованням почали помічати, що він не з нами. Він більше перебував у товаристві молодих есерів, радився з ними, оточував себе ними, а з нами балакав і радився дуже мало. Коли дехто з старших українських діячів, що стояв в особисто близьких стосунках до Михайла Сергійовича, спробував запитувати його, що сталося, чому він так поводиться, М.С., ухилиючись, заявляв, що реальна сила за цими “молодчиками”, що за ними скоро підуть маси, через те краще відразу стати на їх чолі, щоб не допустити цілий рух до крайностей і великих помилок. Такий був змісл його відповідей і пояснень. До певної міри ми з ним погоджувались, хоч особисто це було й неприємно”<sup>1</sup>.

<sup>1</sup> Дмитро Дорошенко — “Мої спомини про недавнє минуле”, 1914–1918 рр. Львів, 1923, стор. 73.

У даному разі Д.Дорошенко в основному правильно малює фактичний бік справи.

М.Грушевський краще від інших тупівців зрозумів інтереси своєї класи. Це “полівіння” М.С. не випадкове явище, а цілком закономірне. Однаково з ним зробили сотні буржуазних кооператорів, учителів, студентів земських діячів тощо. Це вони утворили кістяк, апарат нової тільки народженої дрібнобуржуазної партії українських есерів.

Перед українською буржуазією, міською й селянською, стояло основне, першочергове завдання — повести за собою селянські маси, відгородити їх від керівництва, впливу пролетаріату. Через національне гноблення України, особливості її колоніального становища, українській буржуазії під національним прапором вдалося глибше, на *довший* час зачепити та повести за собою селянські маси.

І ось, коли на початку революції М.Грушевський переходить до есерів, заявляючи: “Я там більш потрібний, за есерами підуть селянські маси, треба керувати есерами”, — він правильно виконував соціальне замовлення своєї класи<sup>1</sup>.

А щоб повести за собою українське селянство, треба було дати українським есерам певну ідеологію. Ідеологічна зброя російських есерів, підтримка Тимчасового уряду, чекання установчих зборів, угодовство з російською буржуазією недостатні були для української буржуазії, якій під тиском широких солдатських та селянських мас доводилося хоч і реформістично помірковано, але все ж боротися з російською буржуазією за національну свободу для України.

Висувається теорія “єдиного національного фронту”.

... “Геть класові розходження”! Попереду треба розв’язати національне питання, потім у своїй Українській державі розв’яжемо соціальні питання. А доти треба подождати.

“Нація над класами, держава над партіями” — ці гасла лунали в сотнях тисячах промов, статтів, листівок від імені українських есерів.

Це було тоді, коли на Україні розгорталася загострена класова боротьба, коли селянство виступило проти поміщиків, широко почало забирати землі, відмовляючися “чекати” не тільки установчих зборів, але й попереднього утворення “української держави”, коли робітники рішуче виступили проти буржуазії, встановлюючи робітничий контроль, виступаючи проти імперіалістичної війни і т. ін., готуючи пролетарську революцію. Гаслу “громадянської війни”, пролетарської революції протиставлялось теорію “єдиного національного фронту”, “безкровної революції”.

<sup>1</sup>Тут відбилися також певна диференціація, певні розходження української селянської та міської буржуазії. Ця міська буржуазія була тісніше зв’язана з російським капіталізмом, фінансовим закордонним капіталом. Але основна суть не в цьому.

Щоб довести тезу “Нація над класами”, висовується допоміжна теорія “безбуржуазності” української нації, що український нарід є тільки *трудо-вий* нарід, який не має власної буржуазії, власних панівних *експлуататорських* клас. Тому класова боротьба — це *чуже*, принесене з півночі; буржуазія та поміщики — це великороси та поляки. Українцям “у своїй хаті”, у “своїй” Українській державі нічого сваритися між собою.

Оскільки революційне життя відкидало ці теорії, оскільки пролетарська революція перемагала, треба було за всяку ціну відгородитися від пролетарської революції, що здобулася на перемогу в Великоросії. Почали сіяти ворожнечу до великоруського народу, що, мовляв, він [не великоруські поміщики та буржуазія, а взагалі великороси] споконвіку гнітив Україну й тепер, мовляв, нав’язує Україні “пролетарську” неволю. На сцену впливає “западническая теория” близькості українців до німців та природної ворожнечі до великоросів. Але це згодом, пізніш. А перші часи основною була теорія “єдності нації”.

М.С.Грушевський був найбільш імпозантною фігурою, щоб виконувати соціальне замовлення української буржуазії. Людина з політичним минулим, авторитет вченого історика, “борця” за національну свободу і т. ін. — “батько Грушевський”. Коли на початку революції тупівці з кооператорами зразу ж заходилися організувати майбутню Центральну Раду, “представники молоді й численних нарад повсталих соціалістичних організацій вимагали, щоб Ц[ентральна] Рада складалася відразу за партійним принципом, — пише Д.Дорошенко, — переспорити й переконати людей з демагогічним нахилом було дуже важко... Бачучи, як трудно зговоритися, порозумітися й налагодити спільну працю й *та й друга сторона покладала всі надії на приїзд проф. М.Грушевського*, якого сподівалися з дня на день. Для нього було резервовано місце голови Центральної Ради. *Од його особистого й громадського авторитету, шанованого в усіх українських колах, сподівалися примирення всіх суперечностей, об’єднання всіх на спільній роботі задля громадського добра*”<sup>1</sup>.

Розглянемо ближче політичну ідеологію, ту систему поглядів, яку розвинув Грушевський у революції 1917–1921 рр.<sup>2</sup> Ця система поглядів не нова. Основні моменти її можна знайти в минулих історичних та публіцистичних роботах Грушевського до 1917–1918 року; ця система поглядів була тільки більш розгорнута, більш загострена, чітко сформульована. Деякі речі, про які доводилось до пори мовчати, 1917–1918 рр. можна було голосно декларувати.

<sup>1</sup> Дмитро Дорошенко: Там же, стор. 72.

<sup>2</sup> Характеристично, що Грушевський, виконуючи роль ідеолога УПСР, будучи головою Центральної Ради, де абсолютна більшість належала цій партії, *формально* не входив до партії есерів, хоч брав участь на найбільш відповідальних засіданнях Ц[ентрального] Комітету УПСР, фактично керуючи її правим, відверто буржуазно-куркульським крилом.

## II

**Теорія єдиного національного фронту та класового співробітництва**

Які ж основні підвалини цієї націоналістичної буржуазно-куркульської системи поглядів?

В епоху величезної революції, коли мільйонні маси робітників, солдат, селян сунули проти віковичних гнобителів, коли класова боротьба, заго-стриуючися, безпосередньо починала переходити в громадянську війну, коли пролетарська революція почала загрожувати самому існуванню капіталізму, приватній власності та експлуатації, М.С.Грушевський під національним прапором висунув гасло класового співробітництва, гасло “національної згоди й гармонії”. Вся історія України з найдавніших часів кричить про запеклу класову боротьбу, факти, реальне життя заперечує спільність інтересів різних верств. І тут політику Грушевському, явно насилуючи історію, приходиться видумувати теорію, що мов в минулій боротьбі селян та панів винний царат, самодержавство. В статті під характерною назвою “кінець старому лукавству” Грушевський каже: “Це воно, самодержавство, селянство українське віддало... українській старшині в люте кріпацтво...” Це воно «порізницью та посваривши “панів” і “людей”, з утіхою дивилося, як “люди розійшлися — не тільки з поміщиками, чиновниками та духовенством, але і з тими освіченими людьми, які хотіли добра селянству”. Але ж тепер царату нема.

Тому, мовляв, прийшла змога порозумітися, організуватися і... об’єднати всі верстви і всі партії українські для спільних заходів за права України».

“Організуватися треба українському народові, — пише Грушевський в іншій статті у червні 1917 р. — міцно, негайно, так, щоб він об’єднався весь без різности партій, верств і станів під проводом своєї Центральної Ради...”

Спільні завдання народні об’єднали Україну в сей великий час від верху до споду, згуртували всі її класи та партії, треба, щоб ця єдність, організованість пройшла в кожную клітину, в кожне село, в кожную хату”<sup>1</sup>.

“Кінець старому лукавству”, — каже Грушевський і фактично проголошує: — дорога новому лукавству.

Українська буржуазія, так само як і російська, поміщики почували величезне тиснення, переможний наступ робітничої класи, солдатських та селянських мас. Реальної сили подолати цей наступ у руках експлуаторської сили не було. Збройна сила була в руках робітників та солдат. Треба було за всяку ціну ошуканством відтягти розв’язання основних соціально-економічних проблем, що стояли перед революцією.

М.С.Грушевський, ставши головою Центральної Ради, за всяку ціну старається відсунути надалі розв’язання основних проблем революції.

<sup>1</sup> М.С.Грушевський “Велике діло”, “Кінець старому лукавству”, газета “Народна Воля” № 4, № 25.

“... З огляду на те, що різні партії різно думають про полагодження економічної, особливо земельної справи, вона (Центральна Рада. — *М.Р.*) закликала всі партії, групи й верстви (класи) українські, аби вони поки що відложили те, що їх може поділити чи порізнити... і через те вона відклала вияснення економічної, земельної і харчової справи на пізніше”<sup>1</sup>.

І ось, щоб відкласти “на пізніше”, Грушевський розгортав і пропагував свою концепцію класового співробітництва, єдності національного фронту.

“Український нарід повний життєвої сили й енергії, — писав 1917 року М.С.Грушевський, — здібний, витривалий, високоздатний до організації, до громадської солідарности. Національне почуття, стільки віків боротьби проти всяких напасників, що наступали на волю й добро України, зв’язали міцно, вхопили національним обручем всі верстви українського громадянства від панських і буржуазних груп до пролетарів. Досить людині відкрити очі на те, хто вона, щоб бути певним в її вірності національній дисципліні. З сею міцною одністю наш український нарід становить велику силу, суцільну глибу, моноліт, якого нема іншого в Східній Європі”<sup>2</sup>. (курсив наш. — *М.Р.*).

“Ідеї національної згоди й гармонії, — пише Грушевський в іншому місці, — ... повинні ввійти в життя, глибоко залягти в нім, як фундамент, на яким будуватиметься нове життя і тільки на нім повинно будуватися”<sup>3</sup>.

Не класова боротьба, не боротьба селянства проти поміщиків за землю; не боротьба робітників проти буржуазії, а “ідеї національної згоди й гармонії” повинні бути фундаментом, повинні зв’язати міцно, вхопити “національним обручем всі верстви українського громадянства від панських і буржуазних груп до пролетарів”, ось перша теза, перша основа націоналістично-буржуазної системи поглядів Грушевського, які проходять через численні його статті, роботи, промови.

### Теорія безбуржуазності українського народу

Але в добу імперіалізму, під час революції, виключного загострення класової боротьби приходилося спеціально уґрунтувати можливість класового співробітництва, можливість єдності інтересів різних клас. Оскільки кожний час, кожний день реального політичного життя трошив ці теорії, доводив протилежне, Грушевський допоміжно уґрунтовував “єдність національного фронту” теорією безбуржуазності українського народу. Заперечувати наявність буржуазії на Україні було тяжко, тому це обґрунтовувалося тим, що владущі експлуататорські класи це — чужі, російського або польського походження.

Коріння цієї теорії у Грушевського можна найти ще в його старих писаннях 1906 р. “Украинская народность, — писав він, — принадлежит к

<sup>1</sup> М.Грушевський “Українська Центральна Рада та її Універсали”, стор. 4.

<sup>2</sup> М.С.Грушевський “Звідки пішло українство і до чого йде воно”.

<sup>3</sup> М.С.Грушевський “На порозі Нової України”, стор. 42.

категории народностей демократических ра ехеленсе [за своєю природою]. Исторические условия свели национальный состав почти исключительно до демоса, притом, главным образом, демоса крестьянского, земледельческого. Раннее прекращение государственной жизни [в XIV веке], возобновленной только отчасти и на короткое время (во второй половине XVII века], состояние под властью и управлением чужих инородных правительств имели здесь своим последствием потерю внешних имущественно сильнейших классов”.

Це Грушевський писав ще під час першої революції. 1917 року ця теорія стала ще потрібнішою. Грушевський формулює її різкіше і чіткіше.

“Наша історія йшла відмінними дорогами. — *Творчої здорової, роботящої буржуазії у нас не було й нема.* Те, що зветься буржуазією — се переважно паразитарні елементи, викохані протекцією старого режиму, нездібні до творчої праці, — в більшості не творці, а марнувачі економічних засобів нашого краю. *Пролетаріат український ще надзвичайно слабкий.* Пролетаріат міський, свідомо зв’язаний з краєм, сильніший від українського, але також в порівнянні з загальною міркою нашого життя, він теж не бозна який і відступає перед чисельною економічною силою селянства на другий план. Тому революція наша пішла іншими дорогами, ніж на Заході, з іншого боку підійшла до розв’язання соціальної проблеми, наміченою стежкою повинно йти й далі наше соціальне й державне будівництво, маючи своєю підставою інтереси трудового селянства. Як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі, селянство зістанеться фундаментом, на котрім треба будувати все...”<sup>1</sup>

Тут Грушевський стисло давав згусток своєї концепції, яку десятки разів у різних інтерпретаціях і варіантах можна знайти в його численних публіцистичних роботах<sup>2</sup>.

В чому суть цієї теорії? Тут зводиться нанівець українська буржуазія.

Що, мовляв, ви, марксист-більшовики, балакаєте про потребу нещадної боротьби з буржуазією, її ж майже нема, — відповідає Грушевський.

<sup>1</sup> М.С.Грушевський “На порозі нової України”, стор. 37.

<sup>2</sup> Правда, на авторство теорії безбуржуазності української нації претендує також В.Винниченко. В брошурі “Поворот на Україну” він пише: “Українська нація силою історичних умов і обставин не витворила своєї національної буржуазії, ні індустріальної, ні торговельної-фінансової, ні навіть аграрної (коли не рахувати окремих одиниць). Коли я вперше в 1917 р. виставив цю тезу і на ній базував напрямок нашої політики й боротьбу з Тимчасовим урядом, то на мене з різних причин обурились і деякі соціалісти. Однак факт був фактом і його зрештою мусили визнати всі і навіть підкреслювати його” (стор. 22).

З наведених матеріалів ми наочно бачили, що справжнім автором цієї теорії є М.С.Грушевський, що висунута вона була ще задовго до 1917 року. Звичайно, 1917 року ця теорія обслуговувала не боротьбу з Тимчасовим урядом, а боротьбу з пролетарською революцією. Але ця цитата важлива з іншого боку. Тут колишній голова уряду Ц. Ради В.Винниченко прямо й недвозначно зазначає, що на цій теорії “*базувався напрямок нашої політики*”.



Що ви, більшовики, балакаєте про гегемонію, диктатуру пролетаріату? Пролетаріат України надзвичайно слабкий, — відповідає Грушевський. Хіба в таких умовах можна ставити питання про керівну роль пролетаріату? Коли українські соціал-демократи, меншовики висували теорію “недорозрілості”, що ми, мовляв, ще не доросли до соціалізму, що капіталізм ще у нас молодий, слабозвинений, то Грушевський з есерівського, “іншого” боку дає другу допоміжну теорію безбуржуазності українського народу, що Україна до соціалізму прийде іншими шляхами — не через пролетаріат, а спираючись на селянство, як “головну” підставу. За цією концепцією Грушевського є *єдине* селянство. Він заперечує наявність в ньому класової диференціації, забуває про існування селянської буржуазії, куркульства та селянської бідноти.

Суть цієї “теорії” полягає в тому, що Грушевський, відкидаючи керівництво пролетаріату, підкреслюючи його слабкість, висовує замість нього керівником *куркульство*.

Грушевський прищеплює селянству недовір’я до робітничої класи — “Ми бачимо, — пише він в травні 1917 р., — як на чолі всіх справ стають почасти робітники, почасти ж пани.

“Ніхто селянству не допоможе збудувати свій український трудовий храм... Довіряти тільки собі, поклатися тільки на свої трудові сили”. (“Народня Воля”, М.С.Грушевський — “Селянство і власть”).

Ідеолог “нового лукавства” все це робить, звичайно, як “приятель” селянства. Так буквально він себе атестує:

“Я як вірний і незамінний приятель і товариш нашого трудящого люду”. (М.С.Грушевський, “Народня Воля”, № 25).

Замість того щоб показати селянам досвід історії, що селянство само по собі, без допомоги, без керівництва пролетаріату, неспроможне розбити поміщиків, Грушевський, навпаки, дискредитує в очах селянства робітничу класу, допомагаючи поміщикам та буржуазії.

Під маскою влади “трудового” народу висовується влада селянської буржуазії — куркульства.

*Трудове селянство* — це про людське око, а справжня підстава політики Грушевського, це, як він висловився в своїй ілюстрованій історії, — “найцінніші й свідоміші елементи селянства” — *заможне селянство*.

### **Головна підстава єдиного національного фронту — куркульство**

Де ж, за Грушевським, центральна фігура утворення “єдиного національного фронту”? Хто, яка класа є його гегемоном, керівником, “підставою”?

“Головною підставою сеї Великої України, — пише він, — *ще довго, коли не завжди буде селянство, і на чім прийдеться її будувати*. В довгі часи

нашого досвітнього животіння ми все повторяли, що в селянстві і тільки в селянстві будущина українського відродження і взагалі будущина України.

Протягом цілого століття українство й селянство стали синонімом. З того часу, як усі інші верстви зрадили свою національність, від нього черпався увесь матеріал для національного будівництва й на нього покладало воно свої надії. Україна зможе встати тільки тоді, коли встане наново цей спинений в безодню пітьми й несвідомості титан...”

“І як підстава української стихії спеціально й як основа соціальної і економічної структури нашого краю взагалі, селянство зістанеться фундаментом, на котрім треба будувати все. Тільки те буде міцне, що збудується на ньому, і горе тим течіям, партіям, планам і намірам, які будуть іти проти нього...”<sup>1</sup>

Грушевський спеціально уґрунтовує довготривалість гегемонії села.

“Селянське господарство мусить високо підноситись над прожиточним мінімумом, повинно фактично рівнятись по принципу трудовому й ся трудова норма з розвитком інтенсивної культури, машин і всяких технічних уліпшень повинна підійматись все вище.

Селянське господарство повинне буде дати, як я сказав, не тільки мінімум прожитку селянській сім'ї, але й змогу задовольти певні вимоги з достатком і комфортом, культурні й духовні потреби, котрі повинні зростати, — і на зріст їх мусить попрацювати вся державна машина”.

Але для трудової норми (30–40 десятин) всьому селянству, мабуть, землі не вистачить. “Достаток і комфорт”, мабуть, розраховує Грушевський для заможної верхівки села, бо навіть за Грушевським якийсь “лишок”: все ж відпливатиме на фабрики. Але тут Грушевський заспокоює.

“З другого боку, з розвитком інтенсивних культур, ся трудова норма вимагатиме все менше земельного обшару, поємність території буде зростати, на українській землі знаходитиметься місце навіть для тих хліборобів України, що помандрували з рідної землі, приводу до селянської еміграції, мабуть, не буде. Через те селянська верства хоча не буде зростати релятивно, з розвоєм індустріалізації і культури, зі зростом фабричного пролетаріату й інтелігентських занять... абсолютно вона таки зростатиме далі й *соціальна та політична роля її буде першою дуже довго, а може і завсіди*” (стр. 37–38) (курсив наш. — М.Р.).

Ця перевага селянства, на думку Грушевського, буде продовжуватись дуже довго, а, може, й завсіди.

“Навіть коли... з села почне відпливати весь лишок, котрому фабрика чи інша праця зможуть дати кращі умови існування, все-таки й чисельно, й економічно, й політично селянство зістанеться, очевидно, підставою політичного, державного й економічного життя України” (стор. 39).

Грушевський заперечує гегемонію міста. Село повинне вести перед в країні.

<sup>1</sup> М.С.Грушевський “На порозі Нової України”, стор. 36–37.

Пролетаріат чисельно слабій, буржуазії майже нема. На Україні повинне панувати село, на чолі з заможним селянством. Грушевський формально механістично підраховує *чисельну* перевагу селянства над пролетаріатом. Він ігнорує, що місто в умовах капіталізму веде за собою село. Для нього вирішає питання *кількісний* бік справи.

Грушевський тут не самотній. Ленін писав спеціально про цей *тип* буржуазних демократів.

«Хоч скільки дрібнобуржуазні демократи, що називають себе соціалістами, розбиватимуть собі лоба перед богинями “рівності”, “загального голосування” і “демократії” ... від того не зникне економічний і політичний факт нерівності міста й села. Це факт неминучий за капіталізму взагалі, під час переходу від капіталізму до комунізму зокрема.

Місто не може бути рівне селу. Село не може бути рівне місту за історичних умов цієї доби. Місто неминуче *веде за собою село*. Село неминуче *йде за містом*. Питання тільки в тому, *яка класа*, з “міських клас” зумів повести за собою село” подолав це завдання й яких форм цей *провід міста набере*...

У вирішній момент у вирішнім пункті мати вирішну перевагу сил — цей “закон” воєнних успіхів, є так само законом політичного успіху, особливо в тій запеклій, кипучій війні клас, що зветься революцією.

Столиці, або взагалі найбільші торговельно-промислові центри... в значній мірі вирішують політичну долю народу, розуміється, за підтримки центрів достатніми місцевими сільськими силами, хоча б це була й не найкраща підтримка.

Сила пролетаріату в усякій капіталістичній країні незрівнянно більша, ніж частка пролетаріату в загальній сумі людности, *це* тому, що пролетаріат економічно панує над центром і нервом всієї господарської системи капіталізму, а також тому, що пролетаріат економічно й політично відбиває справжні інтереси величезної більшости трудящих за капіталізму.

Тим-то пролетаріат, навіть коли він становить меншість людности... спроможний і повалити буржуазію і притягти потім на свою сторону багатьох спільників з цієї маси напів-пролетарів і дрібних буржуа...»<sup>1</sup>.

Тут ми маємо яскраве, наочне протиставлення системи поглядів буржуазного демократа Грушевського Леніновому вченню про гегемонію міста та диктатуру пролетаріату. Грушевський заперечує, ігнорує *класове* розшарування селянства. Село у нього виступає, як єдине ціле. Свою справжню соціальну опору — куркульство — він приховує селянською масою.

Відвертіше *дійсно* соціальну підставу своєї політики Грушевський виявляє, пояснюючи заклик німецьких імперіалістів в лютому 1918 року.

“Можна було наперед знати, — пише він, — що вступ німецьких військ на Україну дасть привід до агітації проти Ц. Ради, з різних сторін може викликати тривогу й незадоволення серед широких кругів людности, серед селянства, сеї

<sup>1</sup> Ленін — “Избранные произведения”, том III стр. 570.

головної підстави української державности. Але, з другого боку, було в високій мірі небезпечним зівставляти Україну на довший час у власті більшовицької анархії і чекати, поки вона сама себе з'їсть, поки перегорить більшовицька зараза й викличе таку сильну й організовану реакцію серед самої української людности, щоб на ній можна було опертися українській владі. *Широкі круги людности, найцінніші й свідоміші елементи селянства бажали ладу й порядку, але ждали твердої власті, котра б дала їм його й визволила від більшовицького терору, самі почували себе безсильними, і се могло тягнутись дуже довго...*

Власні військові сили України змаліли дуже під впливом більшовицької деморалізації<sup>1</sup> і про організацію правдивої армії можна було думати тільки згодом.

Супроти цього українське правительство вважало неможливим зректись тої воєнної помочі, яку йому зараз готове було подати правительство Німеччини — теж, розуміється, з власного інтересу: щоб поспішити вивіз збіжжя з України. — Воно просило Німеччину прислати своє військо на Україну і за який тиждень, по підписанню трактату воно вже переходило границю”<sup>2</sup>.

Тут Грушевський трохи відвертіше ставить питання: Вступ німецького війська на Україну викликає тривогу й невдоволення серед широких кругів людности, серед селянства, — зазначає сам Грушевський. — Селянство це “головна підстава української державности”. Але селянство було “головною” підставою тільки на бумазі, “про людське око”. Дійсна реальна головна підстава — це “найцінніші і свідоміші елементи селянства, що бажали ладу й порядку, ждали твердої власті”.

Хто це вони “найцінніші й свідоміші елементи”, що весною 1918 р. ждали твердої влади? Хто ждав визволення “від більшовицького терору”? Може, селянська біднота чи малоземельне селянство, що захопили поміщицькі землі та реманент та зачепили також куркульські землі? Мабуть, вони більшовицького “терору” не боялись?

Академік М. Грушевський все ж таки історик і добре знає, які класи під час революції ждуть “ладу та порядку”, “твердої власті”. Оті 100 тисяч куркульських господарів України, селянська буржуазія, ось хто передусім бажає твердої влади, ось хто був головною підставою, і коли Грушевський та Ц. Рада не зуміли (хоч і хотіли. — М.Р.) дати цієї “твердої” влади, — ця сама селянська буржуазія в блоці з поміщицтвом за допомогою німецьких юнкерів, послали до чортової матері і Грушевського і Ц. Раду, встановивши гетьмана.

<sup>1</sup>Трохи раніш Грушевський сумно відмічає: “До половини січня Київ взято в дуже тісне кільце, і становище його стало просто критичне. Військові українські частини, зібрані в Києві, були деморалізовані дорешти більшовицькою агітацією, висловлювалися проти Ц. Ради, або проти братовбивчої війни з більшовиками, домагалися переговорів з ними, а себе тим часом проголошували неутральними” (там же, стор. 561).

<sup>2</sup>М. Грушевський — “Ілюстрована історія України”, стор. 565–566.

Прямо кумедно, смішно читати Грушевського, який навіть тоді, коли ця українська буржуазія вкупі з поміщицтвом проганяла його, він дон-кіхотськи розводив руками та заперечує існування буржуазії.

“На лівобережжі українські поміщики заходились також організувати рух проти земельної реформи і соціалістичного (?!) українського правительства; приєднавши до себе дрібних власників — селян і козаків, вони виносили резолюції з домаганням, щоб Ц. Рада відставляла свій соціалістичний (?) кабінет, не скликала Установчих Зборів, організувала Тимчасове правительство й віддавши йому всю вдасть, себто диктатуру, сама розпустила себе. Інакше грозили боротьбою, повстанням і т. д. ... їх депутації з’являлися й у німецьких представників... І що найгірше, паралельно з такими заходами елементів сторонніх, несоціалістичних аналогічна агітація за відсунення соціалістів (?!) від влади та передачу її в руки якоїсь нікому ближче незвісної української буржуазії (КОТРОЇ ФАКТИЧНО Й НЕМА) — щоб вона за поміччю німців закріпила українську державність на підвалинах буржуазних, вели певні групи українських с[оціал]-демократів і соціалістів-федералістів і їх преса”<sup>1</sup>.

М.С.Грушевський, як та божа коровка, вважає соціал-федералістів та соціал-демократів за соціалістів, не розуміючи, що це були безпосередні представники української буржуазії — великої та дрібної. Навіть тоді, коли ця буржуазія давала йому пинка, він заперечував її існування.

“Незвісної української буржуазії, котрої фактично й нема”.

Для Грушевського класова боротьба — це не рушійна сила всієї історії, це не закон історичного розвитку, а якась “аномалія”, зло, з яким треба боротись.

Він здивований, коли українські поміщики порушують “Єдиний національний фронт”. Ну, мовляв, польські поміщики виступають проти Ц. Ради, це натурально, мовляв, чужі, ворожі. Але який жах!

“Але від них (поляків) не отстають і суто українські поміщики. Самі щирі українці, патріоти самостійники і так далі, — пише Грушевський. — Вони підледаються до німецьких військових, розагітовують їх, оповідаючи, що українське правительство нездатне, бо соціалістичне. Отже, німцям треба вмішатися, взяти в свої руки справу, — тому, що селяни не можуть самі засіяти земель, Україна зістанеться без хліба...”

Грушевський, що досі замовчував навіть існування українських поміщиків, тепер мусить визнати їх. Він “пужає” українських поміщиків та капіталістів судом історії. Мовляв, це повторення “ганебної сторінки української історії, коли проводирі, погнавшись за класовими інтересами, вмішали у свої внутрішні справи чужоземного протектора, щоб закріпити свої права на землю й працю визволеного народу” (курсив наш. — М.Р.).

<sup>1</sup> Михайло Грушевський “Ілюстрована історія України”, 1918 р., стор. 568.

Грушевський перед лицем класових інтересів українських поміщиків та куркульства не знаходить нічого іншого, як присоромити українських “патріотів”-поміщиків.

“Пам’ятайте, — галасує Грушевський 21 квітня 1918 р.<sup>1</sup>, — ці соромітні події, оплакані пізнішими поколіннями свідомого українського громадянства, ся велика ненагороджена помилка (добра “помилка”. — *М.Р.*), заплямована огненними словами поетів, як ганебна зрада народнім інтересам”. Мабуть, той “національний обруч”, який повинен за Грушевським об’єднати “всі верстви українського громадянства від панських буржуазних груп до пролетарів”, про який він галасував 1917 року десятки разів в цій залі теперішнього Київською музею Революції, де раніш засідала Ц. Рада, цей “єдиний національний фронт” існував тільки в маніловських фантазіях “великого” історика та політика М.С.Грушевського.

Чи випадкова ця куряча сліпота?

Ні, зовсім не випадкова.

Вона має глибоке соціальне коріння.

В “кумедне” становище попав Грушевський тільки в квітні 1918р., не зрозумівши, що “хазяїну” при фактичній владі німецьких імперіалістів, теорія “єдності національного фронту”, “безбуржуазності українського народу” вже непотрібна, що тепер за допомогою німецьких багнетів та гармат, селян можна “навчити” іншою метою “підождати” з земелькою, що тепер Грушевський і сам поки непотрібний, що тепер буржуазія може вийти на світ, показати своє дійсне класове обличчя, не ховаючись за спину “трудового народу”.

\* \* \*

Дуже характеристично, що ідеолог українського поміщицтва — гетьманців — В.К.Липинський теж рішуче виступає за гегемонію “селянства”.

“Політична власть на Україні, — пише Липинський, — повинна належати в першій мірі представникам українського селянства і город не повинен диктувати свою волю українському селу. Україна — край хліборобів, і українська держава мусить стати державою хліборобів. Стоячи на такому ґрунті, партія наша (цебто українська партія демократів-хліборобів. — *М.Р.*) буде використовувати всі засоби для збільшення політичної, економічної і культурної сили українського селянства”<sup>2</sup>.

Цю програму поміщицько-куркульської партії видано 15 жовтня 1917 року, коли пролетарська революція, коли хвиля селянських повстань безпосередньо загрожувала самому існуванню поміщицтва. Українське

<sup>1</sup>М.Грушевський “Стара історія”, газета “Народня Воля” від 21 квітня 1918 року.

<sup>2</sup>В.К.Липинський Нарис, програми української демократично-хліборобської партії, стор. 12.

поміщицтво, особливо середнє та дрібнє, намагається спертися па *куркульство*, висовуючи його на перший план.

“Ми мислимо майбутню Вільну Хліборобську Україну, — продовжує Липинський, — як край високо розвинутого інтенсивного фермерського сільського (курсив автора. — М.Р.) господарства”.

Український поміщик, що був переважно дрібним та середнім, намагається врятуватися коштом ліквідації великих маєтків.

“Ми будемо іти до того, щоб зникли якнайшвидше... величезні поміщицькі латифундії, котрі могли існувати тільки при дешевих робочих руках, темноті народній та піддержці пануючих держав, і витворені панщиною — великі скупчені і бідні українські села. Місце одних та других повинні зайняти розкинуті рясно по всій українській землі — хутори трудового українського селянства”<sup>1</sup> [курсив Липинського. — М.Р.].

Отже, ми яскраво бачимо, як під прапором демократії, під гаслом влади селянства ховається і поміщик, і буржуа та куркуль. Вони спільно виступають проти гегемонії міста, проти пролетаріату. Дивиться, як цілковито сходяться в основному питанні Грушевський, Шраг і Липинський<sup>2</sup>.

Тут ми наочно бачимо, як перед загрозою пролетарської революції під серпанком демократії утворюється той блок від феодалів до крайніх “лівих” демократів, який геніально передбачав Фрідріх Енгельс.

«Так было во всех революциях, — писал він у листі до Бебеля. — К власти приходит партия самая ручная [из революционных], сохраняющая еще способность управлять в духе имущих именно потому, что побежденные только в ней видят последнюю возможность спасения... Весь буржуазный класс, остатки феодального владеющего класса, большая часть мелкой буржуазии и сельского населения группируется тогда вокруг той крайней буржуазной партии, которая тогда на словах выставляет себя крайне революционной» [К. Маркс, Ф. Енгельс “Письма”, под редакцией Адоратского, ст. 265].

Але між ними є й різниця.

Коли Липинський чітко висуває основою своєї політики *куркульство* — це обман. На ділі його основою є середнє та дрібнє поміщицтво — шляхетство. Він не може в своїй агітації спертися на все селянство, цьому ніхто не повірить.

<sup>1</sup> В.К. Липинський. Там же, стор. 21.

<sup>2</sup> Характерно, що один з видатних соціалістів-федералістів старий Шраг, який на Чернігівщині як *кадет* обирався до Держ. Думи, виступаючи на першому Всеукраїнському селянському з’їзді, майже слово в слово повторює Грушевського: “Майте на увазі, що Україна буде вільна, як буде брати свої сили в селянстві. Ще тоді, коли панував старий лад ... і тоді люди, які вірили в народ, казали, що підвалина всього є селяни” (“Народня Воля” № 26, 4 червня, виступ Шрага).

Коли Грушевський висуває своєю соціальною основою *селянство* взагалі, це теж обман, справжньою основою природою є селянська буржуазія. В боротьбі проти пролетарської революції за часів Ц. Ради Липинський і Скоропадський, Чикаленко підтримували Ц. Раду. Це для них було зло, але менше, ніж влада пролетаріату.

Коли Липинський, ідеолог і представник українського поміщицтва, підлащувався до українського куркульства, то Грушевський, ідеолог селянської буржуазії та буржуазної інтелігенції, ховається за широку спину селянства.

Відмінно від Липинського, що чітко висуває на перший план куркульське фармарське селянство, Грушевський жодним словом не згадує про існування куркульства. Він, як чорт ладану, боїться навіть натяку на класову диференціацію серед селянства, — тому про хутори він навіть не згадує.

Грушевський історик, знавець української літератури чомусь ігнорує, “забува”, що навіть націоналістична українська література протягом двох-трьох десятків років давала широку картину загострення класової боротьби серед українського селянства. Взяти хоч би твори Винниченка, Коцюбинського та ін.

Нагадаємо “*Fata Morgana*” Коцюбинського, який глибоко змалював звіряче обличчя куркульства, його нещадну боротьбу з малоземельним селянством ще для 1905 року. Хіба історик Грушевський не читав цього твору, не читав, як ще 1905 року українська селянська буржуазія Чернігівщини жадала “твердої влади”, “ладу й порядку”, і не знає, що репетиції “німецьких езекуцій” 1918 р. можна знайти в історії революції на Україні 1905–1907 року.

Річ не в тому, що Грушевський не “розуміє” цієї справи, “не обізнаний” з нею. Зрозуміти цю справу заважають соціальні інтереси тієї класи, тих класових груп, що їх М.С. Грушевський репрезентує. І зовсім не випадково Грушевський, як ми покажемо далі, не “розуміє” цієї справи навіть 1931 року.

### **Ворожнеча до великоруського народу як зброя боротьби з пролетарською революцією, як складова частина системи поглядів Грушевського**

Одною з важливих складових частин войовничого українського націоналізму була ворожнеча до великоруського народу.

У січні 1918 року націоналістичну куркульську контрреволюцію розгромило всеукраїнське повстання робітників і селянської бідноти. Ц. Раду на чолі з Грушевським вигнано з Києва, і вона помандрувала до Житомира й далі до самого кордону по допомогу від німецького імперіалізму.

Треба відгородитися від пролетарської революції, і Грушевський розгорта цілу концепцію непримиренних суперечностей між великоруським та українським народами.



“Горять між іншим історичні, культурні, економічні і всякі інші зв’язки народу українського з народом великоруським... Тепер ми самим очевидним способом маємо боротьбу самих народів великоруського та українського”<sup>1</sup>.

Війну робітників і селян України проти поміщиків, укр. буржуазії та куркульства Грушевський навмисне перетворює в національну війну. Грушевський розгортає в статтях, в брошурі, що за його власним визнанням була політичним заповітом, цілу концепцію історичної непримиренності, суперечностей між великоруським та українським народами.

1917 року в брошурі “На порозі Нової України” М.С.Грушевський писав:

“...український нарід належить до західньо-європейського... не тільки силою історичних зв’язків, які протягом століть зв’язали українське життя з західнім, а й самим складом народного характеру. Є з того погляду глибока різниця між характером українським і великоросійським, глибоко відмінним від європейського”.

На думку Грушевського, для великоросів характерні такі прикмети:

«...брак власної людської гідності і непошановання гідності іншої людини; брак смаку до вигідного доброго, урегульованого життя для себе і непошанованне чужих інтересів і потреб в такому житті та чужих здобутків на сім полі; брак волі до організованого громадського і політичного життя, нахил до анархізму і навіть руйніцтва соціального і культурного; легковаженне культурних і громадських вартостей і величання своєю некультурністю й неорганізованістю супроти них вартостей, вічне хитання між громадським і моральним максималізмом і повним нігілізмом, яке спадає часто до повної затрати моральних критеріїв — все це мало гарного має в собі і перед сими хибами соціального характеру на другий план відступають різні добрі, навіть дуже добрі прикмети індивідуального характеру — оскільки й вони теж не заслонюються, не затроюються грубістю й індиферентизмом» (стор. 19–20).

«Сі прикмети, — продовжує Грушевський, — глибоко противні всякому європейському організованому індивідові... Вони ж являються повною анти-тезою народнім прикметам українським з їх високим розвитком гідності своєї, пошанованнем гідності чужої, любов’ю до певних установлених зверхніх форм, “законних” річей етикету й добрих манер, любов’ю до чистоти, порядку, краси життя, прив’язаннем до культурних і громадських вартостей життя» і т. ін.

Потребу німецької орієнтації, виправдання окупації України М.С.Грушевський почина доводити ще з Ярослава Мудрого.

“Полишаючи на боці ті факти і дані, які вказують на тісні зв’язки нашої України з германською і кельтською культурою Подунав’я ще в часах передісторичних, ми маємо в добі Ярослава і за його синів і внуків надзвичайно широкі династичні зв’язки з німецькими князівствами і всякими іншими державами і державами, які стояли в сфері німецької культури” (стор. 13).

<sup>1</sup>М.С.Грушевський “На порозі Нової України”, стор. 74.

«В її головніших містах з'являються великі західні колонії, особливо німецькі, які служать живими посередниками з Заходом, провідниками західних впливів... З кінцем XIV віку Львів, наприклад, це суто німецьке місто і таким був “він... XV і павіть частину XVI в., а тим часом він в сім часі — культурний центр України”»...

“Таким чином зв'язана тісно і безпосередньо з Західною Європою — Німеччиною в першу голову, а далі з Італією також, Україна перейшла з деяким тільки запізненням добу італійсько-німецького відродження, німецької реформи...” (стор. 14).

“Брацлав і Гданськ, два історичні ринки українського експорту (зруйнованого тільки силоміць російським правительством тільки в XVIII в.), були головними посередниками й джерелами цих західних німецьких впливів... Починаючи від заграничних головно німецьких університетів, куди так вчашали наші студії до кінця гетьманщини, і кінчаючи тими ярмарками, куди йшли гурта українських волів, транспорту спирту, коноплі, льону і т. ін. і звідки вивозилося все, почавши від бакалії і аптеки і кінчаючи книжкою, гравюрою, малюнком” (ст. 15).

Отже, щоб довести потребу німецької орієнтації та окупації, Грушевський не шкодує фарб, залазить аж до Ярослава, й навпаки, доводить, що з великоросами українцям не по дорозі, з ними каші не зварить. “Український нарід належить до західноєвропейського кругу”, а Великоросія — це азійщина. Правда, Грушевський почав цю теорію розводити, коли “азіяти” почали віднімати землю у своїх “азійських” і “європейських” поміщиків, забирати фабрики у буржуазії, порушувати “західноєвропейську демократію” і т. ін., коли “західноєвропейські” українські селяни “по-азійськи” пішли за прикладом своїх великоруських братів, коли робітники України почали трошити буржуазію, віднімати фабрики, заводи. — При такому “пасажі” як же тут не згадати про Ярослава!

“Реальні факти, — пише Грушевський, — на кожнім кроці говорять про глибоку антитезу тих двох близьких по крові, а відмінних духом народів”. Перед “духом” святим нічого не зробиш! Після пролетарської революції на сході українська буржуазія сунулась на захід, і Грушевський утворює свою “західню орієнтацію”<sup>1</sup>

### **“Велика Україна та “Чорноморська кооперація” — форпост німецького імперіалізму на Чорному морі та сході Європи**

“Західня” орієнтація Грушевського — це по суті німецька орієнтація.

“Відчужена від Західнього світу взагалі штучними насильними заходами московськими, Україна зможе тепер вернутися з новою силою до свого близького її духом і вдачею світу. В першу чергу — до світу германського, німецького, з котрим і в минувшині в неї було найбільше зв'язків”.

<sup>1</sup> Між іншим, тут можна бачити, що 1926 року Хвильовий своїм гаслом “даеш Європу” своєю західною орієнтацією відкривав стару Америку, повторював “зади” Грушевського.

“Історичні умови життя, — пише він, — орієнтували Україну на Захід, географічні — орієнтували її орієнтують на полудне, на Чорне море.

Чорне море здавна грало дуже велику роль. Чорноморські степи служили від незапам’ятних часів битим шляхом з Подунав’я, з Середньої Європи, з Балканських країв до Туркестану, Середньої Азії і відти — до Індії через Афганістан і до Китаю... Україна йшла до того, щоб широко заволодіти Чорноморським побережжям і стати тут міцною ногою. На перешкоді стояло суперництво з іншими державами — Візантією, Турцією, а головно ті удари кочових орд, що від часу до часу спадали страшною силою на Чорномор’я. Нарешті, в XVIII в. ослабла остання з тутешніх орд, Кримська... Але скоро виявилось, що політична й економічна енергія України паралізована московською політикою.

Коли народність наша, дух нашого народу тягне нас на Захід, край повертає нашу енергію, нашу працю на Схід і полудне в сферу нашого моря, нашого комунікаційного центру, до котрого ведуть нас наші ріки й повинні б повести всі наші дороги”...

Чорне море за допомогою України повинне було стати “Німецьким” озером. Коли ви пригадаєте, що весною 1918 р. німецьке військо перебувало в Туреччині, Болгарії, Румунії, Україні, на Кавказі, то зрозумієте, що ці плани були зовсім не ілюзорні.

У світлі цих фактів можна бачити, що чорноморські “мрії” М.С.Грушевського зовсім не випадкові. “Чорноморська орієнтація” не суперечить німецькій орієнтації, а навпаки — є її органічною складовою частиною.

М.С. Грушевський докладно уґрунтовує право України на Чорне море.

Історично уґрунтувавши вагу “Чорноморської орієнтації”, давши західному “духові” роботу на “Сході”, коло Чорного моря, Грушевський висуває “кооперацію народів Чорного моря”.

“Се співробітництво може бути надзвичайно корисне. Чорне море об’єднує й зв’язує до купи краї з дуже відмінними фізичними й господарськими умовами, які незвичайно добре можуть себе доповняти... Тісно зв’язавшись між собою, сі чорноморські краї можуть створити незвичайно багату, велику й многосторонню економічну базу...”<sup>1</sup>

Гегемонія в цій “кооперації” народів “Чорного Моря” повинна належати Україні.

Правда, Грушевський спеціально зазначає, що він не хоче українського імперіалізму.

“Я боюсь, що в моїх словах хто-небудь схоче побачити те, чого в них зовсім нема — імперіалістичних забаганок до захоплення чужих ринків, до експлуатації культурно-відсталих країв, як своїх колоній, взагалі до політики економічної експансії. Я не хочу цього. Я не бажаю свому народові панування, бо вважаю, що панування деморалізує, вироджує самого пануючого й не може бути поєднаним з правдиво-демократичним устроєм.

<sup>1</sup> М.Грушевський “На порозі Нової України”, стор. 20–24.

З тих же мотивів я навіть не вважаю корисною для нашого народу **СИЛЬНО ВИРАЖЕНУ ГЕГЕМОНІЮ**. Я не хочу українського імперіялізму”.

Це спеціальне кілька разів повторене застереження явно підозріле. Грушевський не вважає корисною “*сильно виражену гегемонію*”, а проти гегемонії звичайної, не “*сильно вираженої*” він, мабуть, не заперечує. Імперіялізму чи колоніальних захоплень він не хоче. Натурально 1918 року, коли Україна сама була окупована, було не до колоніальних захоплень.

“Не до жиру, бить бы живу”, але в інший час, — Алах його знає, — може й у Грушевського охота з’явилася б.

З’явилася ж вона у Слабченка, Єфремова й інших соціал-націонал-фашистів. Справа ж не у власних бажаннях Грушевського<sup>1</sup>.

Грушевський має рацію в одному, що дійсна гегемонія, дійсна перша скрипка буде належати справжньому господареві чорноморського кооперативу — німецькому імперіялізмові. “Чорноморська кооперація” Грушевського мала б тільки українську вівіску, так само як і “влада” центральної Ради. Проектована “кооперація народів Чорного моря” об’єднувала б країни відсталі, аграрні, ними фактично керувала б індустріально розвинута імперіалістична Німеччина. “Велика Україна”, “Держава трудового народу” була б тільки її напівколоніальним форпостом.

### **Диктатура куркульства під машкарою Великої України — держави “трудового народу”**

Але треба було чим хоч прикрити заклик німецьких імперіалістів та продаж інтересів селянства. Історичні довідки, починаючи від кельтської культури та Ярослава Мудрого, були недостатні. Треба чимось ідеологічно посолодити гірку правду німецької окупації, німецьких реквізицій та карних експедицій.

І ось Грушевський розгортає широкий малюнок тієї зразкової демократичної “народної” республіки “трудового” народу, яку під захистом німецьких багнетів передбачається будувати. На авансцену виступають “психологічні” та “моральні” вартості, виступає “Велика Україна”.

“Обставини так зложилися, — пише весною 1918 року М.С.Грушевський, — що великі завдання стали для нас можливі, що ми можемо тепер творити не тільки свобідну й незалежну Україну, а й Україну Велику”.

Грушевський знову спеціально застерігає, що він хоче Україну “велику не територією чи багатством, чи пануванням над іншими, а велику отими

<sup>1</sup>Між іншим, у березні—квітні 1913 року під час урядування Грушевського до Криму провадилась типова імперіалістично-колоніальна політика; український уряд Ц. Ради не визнав права на існування в Криму самостійної татарської республіки, надіслав до Євпаторії, Феодосії та інших районів Криму своїх комісарів для управління Кримом.

соціально-моральними вартостями, про котрі я сказав”. “Коли хочу для України й економічної сили й мілітарної і культурно-інтелектуальної, то для того тільки, щоб була вповні осягнена й забезпечена можливість того морально-соціального розвитку, про котрий я говорив”.

Соціально-моральні вартості — квінтесенція маскування Грушевського — прикривали дуже прозаїчні справи.

“Для того щоб дати з України світові ще одну міщанську республіку, хоч би й демократичну, по правді, не варто було стільки труду й заходу. Для того тільки, щоб підняти добробут нашого народу й дати йому кращу матеріальну культуру, шкода такої крові й жертв, котрі зроблено для визволення України...” (стор. 32).

Про землю, про хліб не доводиться розмовляти. Це для Грушевського “міщанство”, що там “підняти добробут народу, дати йому кращу матеріальну культуру”... Німецькі юнкери забрали хліб, селянське добро, повертали поміщикам та куркульству землю. В цей час Грушевському непідходящою темою було питання про “добробут народу”. І тут дуже цікаво, як ідеолог буржуазії і куркульства прикриває й заховає шатою соціально-моральних вартостей будову звичайної буржуазної держави. Щоб повести за собою маси в добу великої революції, треба було висунути якесь гасло, щоб приманити ці маси.

“І от почуття тих великих, я скажу — моральних вартостей, не чисто інтелектуальних, тим менше виключно матеріальних, а моральних чи морально-соціальних, які має здійснити Україна в своєму житті, щоб внести їх у життя людства, повинне бути провідною ідеєю, яка мусить запанувати розумом, чуттям і уявою нашого громадянства, щоб воно стало його релігією, його найвищим добром, для котрого він живе і існує”<sup>1</sup>.

“У нас повинно тепер стати негарним тоном, прикметою невихованости людини все, що різко розминається з демократизмом і ідеєю соціальної несправедливости... нахил до розкішного життя, імпування зверхнім багатством, пишання, виставність дорогими уборами, дорогоцінними прикрасами, киданням грошима. Гуляще життя пов’язане до грубих сексуальних утіх, повинно вважатись за незгідне з поняттями громадських чеснот — перевагою в життю людини інтересів колективу, громади, держави над інстинктами грубої особистої, насолоди”<sup>2</sup>.

<sup>1</sup> Веселий чоловік Грушевський, хоч не веселі діла він робив, але для України він радить:

“Сей моральний чи громадський ригоризм не повинен, розуміється, виявитися донкче в формах понурих, ворожих радості і красі, як виявляє себе, скажемо, англійський пуританізм, життя має своє право. Щодня люди родяться, умирають, закохуються, женяться, розводяться, люблять і ненавидять і природного потоку людських почувань, зв’язаних з цими стихіями людського життя, не можна спинити ніякими формулами. Нехай живе радість, ясний погляд на життя”!

<sup>2</sup> М.С.Грушевський “На порозі Нової України”, стор. 33–35.

Для безземельного чи малоземельного селянства, для робітників ці застереження Грушевського, в умовах голоду і економічної руїни 1917–1918 років, прямо-таки анекдотичні.

Страшенна небезпека загрожувала трудящим масам. Селяни та робітники візьмуть та й одягнуться в “дорогі” убори з дорогоцінними прикрасами і т. ін.

Це тільки ще раз характеризує, який далекий був Грушевський від робітничо-селянських мас.

Але одночасно представник переважно української селянської буржуазії, яку тиснув монополістичний фінансовий капітал, яка була незадовільна з панування великої буржуазії, виступає, звичайно, проти панування синдикатів, монополії, диктатури фінансового капіталу. Він за рівність і свободу: “...нашій же народній республіці ставимо завдання якраз відмінні. Хочемо боронити прав, інтересів і вплив в економічно слабших, регуляцій, економічних і політичних прав на їх користь, створення можливо сприятливих інтересів для праці активної, а не для економічних впливів, рентерів, капіталістів”. Грушевський навіть добалакується до потреби наближення до соціалістичного ладу. Після Жовтневої революції без соціалістичної вивіски мало було надії обдурити трудящі маси, і тому він пише:

“Нашій народній державі ставим грандіозні завдання: переведення і поглиблення правдивого, послідовного, розвинутого демократизму й можливе наближення до соціалістичного ладу, оскільки воно можливе в реальних обставинах кожного даного моменту, на кожному новім щаблі нашого життя”<sup>1</sup>.

Як видно з цієї цитати, Грушевський дуже обережно формулює потребу наближення до соціалізму.

Так, років через сто, мирно, еволюційно, без класової боротьби, без кривавих революцій, — Грушевський теж за соціалізм. А поки що до соціалізму Україна ще не доросла, поки що треба будувати “селянську державу”.

Соціалістичність Ц. Ради та її уряду, соціалістичність Грушевського можна чудово уявити собі з відповідей голови уряду Ц. Ради та її міністрів делегації представників промисловості, торгівлі та фінансів, що, репрезентуючи “нікому неізнану буржуазію”, звернулися з спеціальною декларацією до “правительства украинской народной республики”, запитуючи про перспективи її політики.

“Я хочу дать вам очерк руководящих идей кабинета — відповідає представник уряду Ц. Ради, міністер торгівлі та промисловості 20 квітня 1918 року — наш кабинет, как вам известно, по своему составу социалистический, но мы раз навсегда покончили со всеми экспериментами большевистского типа, и я категорически заявляю, что в сфере промышленности и торговли все

<sup>1</sup>М.С.Грушевський. Там же, стор. 45.

декреты о социализации и национализации отменяются и этого рода экспериментов мы более не допустим. Частная собственность на фабрично-заводские предприятия сохраняется в полном объеме. Мы считаем, что лозунги огосударствления производства совершенно не осуществимы и что социализм, являющийся нашим идеалом, должен служить нам лишь конечной целью, которую мы будем осуществлять в порядке эволюционного к ней приближения.

“В основу деятельности правительства будут положены всемерные поддержки частно-хозяйственной инициативы, которой должен быть представлен возможно более широкий простор”.

«Мы считаем, что развитие нашего государства должно пойти по пути мирной эволюционной культуры, ибо природа не знает скачков, и на этот путь мирного культурного строительства мы приглашаем всех, кто хочет работать с нами...»

Але делегація, що репрезентувала цвіт буржуазії, не заспокоїлася. 21 квітня на другому засіданні “соціалістичний” міністер Ц. Ради дає додаткові роз’яснення:

“К идеалам социализма мы будем подходить исключительно эволюционным путем, то есть путем укрепления и развития хозяйства капиталистического. Мы сохраняем для капитала полную неприкосновенность его прав, сохраняя за государством право государственного регулирования и контроля промышленности”.

Але представники буржуазії так само турбувалися за поміщиків, за аграрну справу. “Как же вы обещаете развивать капитализм, а на селе отбирают землю” и т. п.?

“Земельный вопрос разрешается по универсалу как бы в сторону социализации, но мы употребим все старания сохранить для сахарной промышленности культурные земельные владения... Вообще же мы верим, что будет найдена какая-то средняя линия примирения интересов сталкивающихся классов”.

Ця офіційна промова з вичерпною чіткістю характеризує справжній зміст політики Ц. Ради і зокрема її голови — М.С. Грушевського.

У “середню лінію” вірив Грушевський, вірили його “соціалістичні” міністри. Але через десять днів реальне політичне життя замість “середньої лінії” викинуло на смітник історії Грушевського з його “взірцевою державою трудового народу”.

Та це було 30 квітня, а в березні 1918 року Грушевський ще кличе всіх підтримувати цю зразкову державу.

“Українська демократія повинна приложити всі старання до того, щоб мати таку державу, яку їй треба й якої вона хоче, а не обертатись до неї спиною, ставитися до неї байдуже... Українське громадянство, українська демократія повинна перейнятися почуттями державности, патріотизму й піетизму для своєї трудової держави, зробити її центром, все будувати на державнім фундаменті, а від держави, навпаки, жадати забезпечення своїх потреб і сповнення своїх жадань,

соціалізувати державу, і разом удержавлювати соціальне життя в широкім значенні цього слова...”

І далі, маскуючись під соціалізовану державу, Грушевський кличе український нарід залишити класову боротьбу, об’єднатись навколо “Великої Української держави”.

«Українська демократія “повинна взяти за свою справу укріплення ідеї української демократичної держави, її поширення в громадянстві, виховання його в почуттях обов’язку перед нею, як найвищого стимулу громадянського життя, який повинен об’єднати всю людність, увесь нарід її в однім пориві, перемагаючи партійні ріжницї й розбіжності там, де зачинаються основні інтереси держави”<sup>1</sup>.

Отак маскував Грушевський “свою трудову” державу під соціалізм, але 1920 року, після того як сам Грушевський опинився в еміграції, після того як в громадянській війні пролетаріат розтрощив буржуазну поміщицьку та дрібнобуржуазну контрреволюцію, він зі своїми одnodумцями Чечелем, Шрагом, Жуковським і іншими есерами центральної течії, примушені були заявити в спеціальній декларації:

“...в липні 1917 р. УПСР прийняла керуючим для себе погляд на східно-європейську революцію, як на буржуазно-демократичну, котра має повалити феодально-аристократичний устрій Росії і перетворити її з Російської імперії на демократичну федеративну Республіку, в котрій політична влада спочиватиме в руках буржуазно-капіталістичної класи... Майже два роки погляд на буржуазний характер революції був пануючим і офіційним поглядом УПСР (“Борітеся — Поборете”, 1920 р., № 6, стор. 2).

Отже, “соціалізована трудова держава”, що повинна була “бути взірцем, школою для інших демократій світу”, які навіть будуть посилати своїх дітей учитися, “як керувати державою в інтересах трудящого народу”, була “республікою, в котрій політична влада спочиватиме в руках буржуазно-капіталістичної класи”.

Тут ми наочно бачимо пряме ошуканство, фальш писань Грушевського 1917–1918 років. Це ошуканство не персональна властивість Грушевського, це ошуканство — соціальна потреба буржуазії, що керує масами не тільки насильством, але й обманом.

Німецький імперіалізм терпів Грушевського й українських есерів, владу куркульської дрібнобуржуазної демократії до кінця квітня, до того моменту, поки окупаційне військо не зайняло всієї України, зокрема Донбасу, поки не підійшли до Таганрогу та Ростову.

Центральна Рада на цей час “розгубила” свою соціальну базу. Той самий куркуль, який рішуче підтримував влітку 1917 року Ц. Раду, яка обіцяла у другому та третьому універсалах боротися проти анархії та “творити лад”,

<sup>1</sup> М. Грушевський “На порозі Нової України”, стор. 46–48.



пішов вправо, від селянської спілки до “хліборобів-власників”, селянські маси вже давно відійшли від Ц. Ради вліво до більшовиків. Ц. Рада повисла в повітрі.

Для буржуазії та куркульства, при наявності нового оборонця — окупаційного війська, Центральна Рада стала “лівою”, революційною, “напівбільшовицькою”. Для селянських мас вона була правою, контрреволюційною.

“Середня лінія” стала містом.

“Мавр зробив свою роботу, мавр може піти”. 30 квітня на вимогу “неіснуючої” української буржуазії, куркульства, українського поміщицтва, що були в тісному блоці з російською буржуазією, загін німецького війська розігнав Ц. Раду.

Замість “взірцевої демократичної народної республіки” утворюється гетьманська Українська держава.

\* \* \*

Сім місяців робітники й селяни України провадять вперту боротьбу з гетьманським режимом. Котяться хвилі робітничих страйків, селянських повстань. Де ж М.С.Грушевський? Де “борець” за трудовий нарід?

Не чути його голосу, не видно його боротьби з гетьманщиною.

“Після гетьманського перевороту, — знаходимо ми в його автобіографії, — жив у Києві інкогніто, зчасто міняючи місце прожитку і *шукаючи спочинку від тяжких переживань в літературно-науковій праці*”<sup>1</sup> (курсив наш. — М.Р.).

До цих рядків, мабуть, коментарі непотрібні. “Інкогніто” Грушевського для німецької дефензиви було дуже слабим секретом. Ідеолог німецької орієнтації не був ворогом німецького імперіалізму. Треба було підкоритися “хазяїну”. “Бачили очі, що купували, їжте, хоч повилазьте”.

Але чи навчила гетьманщина Грушевського? Чи змінилася його політична позиція?

За цей час пройшло багато змін. Розкололася есерівська партія. Відокремилася в окрему партію “боротьбістів” її ліве крило, що дійсно репрезентувало певні шари середняцьких селянських мас. Розкололася на Україні низка інших дрібнобуржуазних партій. Грушевський в основному залишився на старих позиціях разом з “центральною” течією українських есерів, що брали активну участь в Директорії й її урядах, що підтримувала петлюрівщину, що продовжувала збройну боротьбу з пролетарською революцією.

Розходження в цей час Грушевського з Петлюрою, з його політикою мало не соціальне, класове коріння, а було розходженням двох орієнтацій: антантівської і німецької.

Поразка Німеччини в світовій війні ще більше, ніж перемога гетьманщини, підірвала політичну роллю М.Грушевського. Директорія, що

<sup>1</sup>М.Грушевський “Автобіографія”, стор. 30, друкується як рукопис.

нею фактично керував Симон Петлюра, була в тісному зв'язку з агентами Антанти. Грушевський, ідеолог німецької орієнтації, опинився “не у дел”.

“По приїзді Директорії до Києва при кінці 1918 року, — визнав сам Грушевський, — вияснилось зовсім виразно, що в даних обставинах на Україні для мене неможлива не тільки якась політична робота (співробітничати з директорією я й сам не вважав для себе можливим після того, як стали вияснятись усі непевності взятого нею правого курсу, обрахованого на порозуміння з антантськими агентами), але так само й усяка робота культурно-організаційна; аби зробити мене не шкідливим для Директорії на Україні... далеко зручніше було позбутися мене з України... я довідався, що на виїзд мій і моєї сім'ї за кордон Рада міністрів спеціально асигнувала тоді Ц. Комітетові один мільйон гривень”<sup>1</sup>.

Отже, сам Грушевський вважає, що основна причина його розходжень — це антантівська орієнтація Директорії. Щодо “правого” курсу Директорії, то й сам Грушевський не був “лівіший”.

Грушевський поїхав закордон, як офіційний представник УПСР для “зовнішнього” зв'язку. Які були його функції? Про це доповідає сам Грушевський так:

“Щодо своїх завдань закордоном від членів ЦК, які передали мені в березні гроші й мандат, я дістав тільки загальні директиви.... Як перше конкретне завдання мені поставлено — можливо скорше зв'язатись з Інтернаціоналом, що тоді заходжувався коло свого відродження після війни, та ввести до нього УПСР; зав'язати зв'язки з соціалістичними та демократичними організаціями й групами і особливу увагу при тому звернути на Чехію, як важну посередницю між світом слов'янським і західнім”<sup>2</sup>.

Я не маю часу вам розказувати, як Грушевський їздив до Праги, звідти до Парижу, потім до Люцерни, Женеви, Берліну, Відня тощо, як він крутився у приймальних Ліги Націй, як він збивав антирадянський блок з емігрантів Кубані, Білорусі, Грузії, Вірменії. Грушевський був непоганий політичний агент УПСР. Але справа партії та Директорії була безнадійна і нічого Грушевський допомогти серйозно не має змоги. Але цікаво тут, як Грушевський виступає ходатаєм перед II Інтернаціоналом в “українських справах”. Він зв'язується з президентом Чехословацької республіки Масариком, вступає в тісний контакт з низкою емігрантів грузинських, кубанських — Чхеїдзе, Чхенкелі й інші вороги більшовиків, радянської влади, — це його політичні друзі 1919 року.

Майже весь 1919 рік Грушевський підтримує тісні зв'язки з есерівськими міністрами Директорії, зокрема з міністром закордонних справ, з паном Темницьким, одержує від нього гроші.

<sup>1</sup> М. Грушевський “В першій делегації УПСР”, журнал “Борітеся — Поборете”.

<sup>2</sup> М. Грушевський “В першій делегації УПСР” (квітень 1919—лютий 1920 р.), журнал “Борітеся — Поборете”, № 3, стор. 18.

Тільки тоді, коли стан дрібнобуржуазної контрреволюції став безнадійний, коли пролетарська революція здобула рішучу перемогу над Денікіном, коли петлюрівщина розклася й перейшла до ласки Пілсудського, запродавши польським панам Галичину, — тільки тоді, в січні 1920 року, Грушевський починає відходити від петлюрівщини.

“Утеча Петлюри від армії до Варшави, — пише Грушевський, — й декларації, пороблені його представниками на користь Польщі в першій хвилі, були відчуті українським громадянством, як повна й безповоротна смерть Директорії. Наші товариші, які зісталися ще в складі Кабінету або на різних офіційних становищах, рішили відійти від уряду УНР”.

“Становище було незвичайно тяжке, бо в той момент і останнє прибіжище наше, на яке ми покладали якісь надії — II Інтернаціонал — умирав уже очевидно... Я почував себе дуже прикро в сих обставинах”.

В цих “прикрих” обставинах на кінці 1919 року починається певний “поворот” Грушевського, який починає переговори в Берліні з нашим послом т[оваришем] Коппом про політичну угоду УПСР з радянською владою. Тоді ж надруковано відомий лист Грушевського про розходження з політикою петлюрівського уряду.

На початку 1920 року Грушевський визнав політичне банкрутство “нового” стану своєї політики, політики своєї партії на протязі кінця 1918 й всього 1919 р.

“Середній шлях II Інтернаціоналу, котрим пустились українські соціалістичні партії в надії знайти тут вихід, завів нас. Трагедія світового соціалізму (?!) взагалі стала й нашою трагедією. З тим треба було шукати інакших доріг”.

Які ж це були “інакші дороги”, якими пішов Грушевський 1920 р.?

### III

#### Соціально-політична платформа М.С.Грушевського 1920–1921 рр.<sup>1</sup>

“Сільською стежкою, минаючи розбиті великі міські центри, велику промисловість, розпорошену й знищену індустріально-робітничу верству ... іншою сільською стежкою наблизити Україну до кінцевого завдання...”

(М.С.Грушевський “Чергові завдання української інтелігенції”).

На початку 1920 року Грушевський примушений був визнати, що, починаючи з 1917 року, соціалісти-революціонери й він сам будували буржуазну державу — “Федеративну республіку, в котрій політична влада

<sup>1</sup> Спеціально-історичні концепції М.С.Грушевського освітлював тов. Карпенко в окремій доповіді, що її було зачитано на тому ж засіданні. — М.Р.

спочиватиме в руках буржуазно-капіталістичної класи”. (З декларації за підписом Грушевського. — *М.Р.*)

Він “визнає” радянську владу. Але тут виникає питання — на які позиції став Грушевський після свого “каяття”? Чи визнав він диктатуру пролетаріату? Чи навчила його чомусь пролетарська революція? Щоб уявити позиції Грушевського, головне значення мають його дві основні статті, надруковані в еміграції в есерівському журналі “Борітеся — Поборете” 1920–1921 рр. Перша стаття — це “Українська партія соціалістів-революціонерів та її завдання”. Друга стаття — “На село” — “чергові завдання української трудової інтелігенції”.

Ці статті, не кажучи вже про інші матеріали, вичерпливо доводять, що він в основних питаннях залишився на старих буржуазних контрреволюційних позиціях.

### **Грушевський кається та шукає нових доріг**

Шукаючи нових доріг, Грушевський кається, критикує минуле. Визнає, що більшовики були справжніми керівниками революції, визнає навіть, що наступила доба світової соціальної революції. Але було б помилковим, як побачимо далі, гадати, що Грушевський переходить на бік пролетарської революції та соціалізму.

“Старий буржуазний світ переживається і валиться... Еволюція відступила місце революції, а революція орудує скрізь і завжди знаряддями грубими й елементарними.

Наша Україна чиститься від влади чужого капіталу і буржуазного засилля (а як справа з своїм капіталом, українським? — *М.Р.*) методами дуже стихійними і грубими (правда, забирали вони в свої руки теж не в рукавичках, се не треба забувати, для порівняння).

І та соціалістична, радянська, мужицька Україна, яка родиться в сім революційнім огні, в своїх початках теж буде мати характер грубий і елементарний”.

“Ми відкидаємо боротьбу з Світською Росією, з комуністами-більшовиками, явну й тайну: тактику оружних повстань і політику зривання зсередини. Ми навчилися шанувати в більшовиках — провідників світової революції, котрим за се мусимо пробачити не одно з того, що нам боком вилазить, тим більше, що наші власні помилки оправдують не одно в їх упередженнях і помилках у відносинах до нас.

Ми переконалися також, що об’єктивні дані, реальні умови українського життя, спадщина царської Росії не дають змоги будувати українське життя без замирення, без порозуміння з Росією. Зложивши пиху з серця, ми мусимо шукати порозуміння, мусимо доходити добросусідських відносин з нею, *навіть ціною певних уступок, бо інакше не зійдемо з мертвої точки*” (курсив наш. — *М.Р.* № 1, “Б.П.”, стор. 48).

Ці останні слова є ключем, що пояснює справжній сенс нового етапу політики Грушевського. Хоч і гірко, але доводиться, — нема іншого виходу.

Він, залишаючись на своїх старих класових позиціях, примушений рятувати становище своєї класи “навіть ціною певних уступок”. Приходиться кається.

“Жаль, розуміється, що наші плани безкровної революції і мирної будови українського національного життя можливо без конфліктів і різних перетурбацій, з якими ми вступили до революції і вся та марудна, з якою Центральна Рада збирала українські землі, розбилася о втручання сторонніх сил, і революція, вирвавшись з нашого керівництва, пішла своїм стихійним суто революційним розвитком...

Жаль, що українська інтелігенція не витримала революційного іспиту, в значній часті відскочила від народу, вдарилась в контрреволюцію й антисоціалізм” (М.С.Грушевський “На село” — журн. “Борітеся — Поборете”, № 4, стр. 4–5).

“Українська національна буржуазна інтелігенція, — визнає Грушевський, — переслідуючи свої зрозумілі по-буржуазному національні інтереси, грає ролю легалізатора ворожих інвазій, закликаючи для будівництва української державності буржуазні сили Європи зі ціну нечуваних в історії визволення людськості самонижень, уступок території і насильств над українським народом: віддаючи його економічну будучність, культурну творчість, незалежність в руки цинічних ворогів його національної і соціальної свободи... польської шляхти, румунських бояр, московських царських генералів і поміщиків, за спиною котрих стоїть міжнародній капітал”<sup>1</sup>.

Грушевський дипломатично мовчить, що він сам на протязі двох десятиків років до Лютого, на протязі 1917–1919 років був на чолі цієї буржуазної інтелігенції. Ну, а як же з добою 1917–1918 року? Хто відповідає за політику Ц. Ради, заклик німецьких імперіалістів, боротьбу з пролетарською революцією? Зовсім обминути це “делікатне” питання не можна.

“Центральна Рада..., стараючися обійтися по можности без конфліктів з неукраїнською буржуазією й її переконанням, що революція має зістати політичною, в рамцях старого класового парламентарно-бюрократичного устрою, українське громадянство (яке? — М.Р.) не пішло дорогою, вказаною йому більшовиками... Тільки довгий ряд ганебних вчинків, заподіяних буржуазією трудовому народові протягом 1918 р., привів всіх, хто обстоював його інтереси, до рішення розірвати з буржуазною демократією й прийняти принцип власти трудових рад... Саме життя методами грубими й жорстокими, попрацювало за нас, занадто обережних в поводженні з буржуазним ладом...” (№ 1, “Борітеся — Поборете”, стор. 30–37).

Отже, в “безбуржуазній українській нації” знайшлася і власна буржуазія і власна буржуазна інтелігенція. Але зверніть увагу, як м’яко, еластично Грушевський обходить власні “помилки”, контрреволюційність своєї політики.

Від демократії він переходить не до диктатури пролетаріату, а до “власти трудових рад”. А про “трудоі” ради та про “Трудовий” конгрес гадаю, Ви ще не забули.

<sup>1</sup>Борітеся — Поборете” № 1, стор. 61, декларація від 54 травня 1920 року.

За Грушевським, виходить, що він, буцімто, і раніш був за соціалізм, проти парламентарної демократії, але буржуазія поплутала, все заважала піти дорогою, “вказаною більшовиками”.

“За час громадянської війни на Україні, починаючи від 1918 р., значна частина здекласованої української інтелігенції була загнана подіями в кут, вона все більше відривалася від народніх українських мас і поривала з визвольними українськими традиціями, шукаючи у європейської капіталістично-буржуазної реакції підтримку для своїх політичних планів і підготовлюючи тим ярмо для свого народу” (там же, стр. 46).

Хоч Грушевський і 1920 р. не розуміє, що ця інтелігенція зовсім не була здекласована, а навпаки, репрезентувала інтереси української буржуазії та куркульства, хоч він і 1920 р. не розуміє, що безкровної революції на світі не буває, коли відбувається справжня революція, але важливим у цих свідченнях Грушевського є те, що він по суті, залишаючись на своїх старих класових позиціях, примушений виявити, викрити буржуазний, контрреволюційний характер тієї політики, що він сам нею керував 1917–1918 рр. Коли порівняти базікання про “державу трудового народу”, про соціально-моральні вартості, що ми їх спочатку подали, з тими визнаннями, що зробив сам Грушевський 1920 р., то стає наочним маскування Грушевського під соціалізм, під “трудоий нарід”. Це маскування, в такій формі 1920 р. після поразки від пролетарської революції, стало вже неможливим.

Пролетарська революція розгромила буржуазно-поміщицьку та дрібнобуржуазну контрреволюцію. Українські дрібнобуржуазні партії, зокрема УПСР, розкололися, розклалися, — кращі, дійсно революційні елементи перейшли до пролетаріату, вступили до компартії. Права частина стала відверто на службу світової контрреволюції. Але були ще широкі кола дрібної буржуазії, певні частини есерівської партії, що ще хиталися між контрреволюцією та пролетарською революцією.

1920 рік. Наступ на Варшаву, революційні події в Італії, величезні перемоги радянської влади. На II Конгрес Комінтерну приїжджають навіть представники німецької “незалежної” соц.-дем. партії. Ленін, щоб одгородити Комінтерн від нетривких попутників, об’єктивних та суб’єктивних агентів буржуазії, висуває 21 умову для вступу до Комінтерну.

УПСР розкладається, “боротьбісти” вступили до компартії. І ось Грушевський знов виступає в ролі спасителя, в ролі організатора дрібної буржуазії проти пролетарської революції. Нові обставини — потрібні нові методи, нова аргументація, нова тактика.

“Події останніх місяців, — пише Грушевський, — поставили питання: бути чи не бути українській партії соц.-революціонерів”.

Позиція її між тріумфальним походом комуністів і тими бездорожжями, на які позаходила різна націоналістична публіка під проводом різних головних і не головних отаманів, справді, не дуже вигідна...

«У високій мірі не бажано, щоб поодинокі, скільки-небудь цінні члени, кидаючи партію одинцем чи невеличкими компаніями, перебігали в “стан торжествующих”. Партія мусить запобігти такому дезертирству, перевіривши в світлі нових досвідів свою ідеологію і свої позиції, щоб змінити їх відповідно, коли треба, і на нові позиції перейти по можливості в повному складі всього цінного, що є у нас, не розбиваючись і не відриваючись від свого ґрунту».

Отже, ми бачимо, що це не перехід на бік пролетаріату, а примушений відступ на нові позиції “не відриваючись від свого ґрунту”.

Яке, за Грушевським, є те есерівство, яке він, шукаючи “нових доріг”, обстоював на протязі 1920–1921 років? Яка його соціальна база?

“Справді, — писав він 1920 року, — приложіть загальні принципи соціалізму, свобідно від марксистської догми, до українських відносин, дайте йому орієнтуватись в реальних обставинах країни, де трудова маса — селянська, деіндустріальний пролетаріат грав ролю зовсім другорядну й не має і в якимсь ближчій часі грати ролю рішаючу. Додайте спеціальні політичні й національні обставини. Дайте сьому соціалізові не тільки можливість, але й необхідність бути активним, революційним, тому що ніяких інших методів соціалістичної роботи в сих обставинах і не може бути — от і будете мати українське с.-рівство як місцевий, чи національний варіант світового соціалістично-революційного руху”<sup>1</sup> (курсив наш. — М.Р.).

Грушевський хоче обов’язкова відокремити селянство від пролетаріату:

“Се ж ясно, що індустріальний пролетаріат і селянська трудова (цебто заможна. — М.Р.) верства по своїй економічній структурі, наслідком відмінних умов своєї продукції, конкуренції інтересів (в теперішніх умовах ще не пережитого старого ладу), нарешті — через свій духовний психологічний склад вимагає окремої і рівнорядної організації поруч пролетаріату індустріального” (стор. 22 № 1 “Борітеся — Поборете”).

Отже, захист потреби дальшого існування есерівської партії — це заперечення вирішальної керівної ролі пролетаріату, його диктатури, це організація “трудового” селянства проти пролетаріату, це дальша боротьба на нових позиціях проти пролетарської революції. Це треба добре пам’ятати, щоб зрозуміти позиції Грушевського після повороту на радянську Україну.

Який же соціальний ґрунт вважав своїм Грушевський 1920 року?

“Мусимо сказати щиро й твердо: Україна — се селянська країна й вона може стати чимсь серйозним, дати щось поважне — не тільки місцевого, але й загальнішого значення, тільки розвинувши якповніше, культурніше й доцільніше сей свій мужицький селянський характер.

Тільки селянство на Україні має в собі якийсь своєрідний зміст. Воно виробило в собі і твердий моральний світогляд, і естетичні прикмети, цілу оригінальну культуру з котрою справедливо відчувало себе не нижчою верствою якоїсь нації,

<sup>1</sup> Мих. Грушевський “Українська партія с.-р. та її завдання”, журнал “Борітеся — Поборете”, № 1, стор. 6.

але народом, нацією вповні єдиною репрезентанткою її... тільки спираючись на селянство... Українці зможуть утворити щось цінне й оригінальне — чи то в сфері культурній чи соціальної (соціалістичній). Ми повинні усвідомити собі, що це процес далеко довший, трудніший, менш ефективний (тому, мабуть, його й пропонує Грушевський. — М.Р.) творення України на її селянській базі — дасть наслідки, в кінцевім рахункові, далеко цінніші, і тільки сею дорогою можемо їх досягнути — Україну як взірць селянської глибоко соціалістичної й глибоко культурної країни”<sup>1</sup>.

Весною 1918 р. Грушевський вже раз обіцяв, за допомогою німецького імперіалізму збудувати взірцеву “трудова” державу. Весною 1920 р. він знову обіцяє Україну як взірць селянської глибоко соціалістичної... країни. Нема жодної рації дискутувати з Грушевським про його мітичний селянський “соціалізм”, цікаво тільки, який селянин повинен бути господарем України 1920 року, Грушевський сам розшифрував, що під терміном *трудова* селянство він має на увазі *заможне* селянство.

Термін “середняк” вживається в різних значіннях, — писав Грушевський, — я пропоную вживати його на означення селянства, яке займає посереднє місце між селянством бідним і *селянством заможним* — *трудова* (за котрим уже йде селянство багате, нетрудова, яке вживає в хазяйстві найману працю) (№ 1 журналу “Борітеся — Поборете”, стор. 30).

Отже, з цього з цілковитою безсумнівністю виходить, що “трудова” селянство Грушевського — це не селянство взагалі, це не селянство бідне, безземельне чи малоземельне, це навіть не *середнє* селянство, а селянство *заможне*—*куркульство*, яке взагалі найману працю 1920 р. вживало дуже рідко.

Отже, нового в “ґрунті” ми тут нічого майже не бачимо, це той “селянський” ґрунт весни 1918 року напередодні гетьманського перевороту.

Це був якраз час нечуваної загостреної боротьби на українському селі. 1920 року на чолі остаточно глибоким плугом орала пролетарська революція. Сільська біднота, організована в комнезами, за керівництвом і допомогою міського пролетаріату провадила “резкуркулєння”. Селянська буржуазія, організуючи сотні, тисячі великих і малих банд, нечуваним терором боронила свої класові позиції.

Петлюра, продавши Правобережжя польським поміщикам за допомогою світового імперіалізму, йшов визволяти українське куркульство, українську буржуазію, і в цей час Грушевський знов базикає про “трудова” селянство, заперечуючи диктатуру пролетаріату. Намагається на “нових позиціях” ідеологічно обґрунтувати нову політичну платформу, організувати навколо неї розפורшені есерівські сили.

<sup>1</sup>М.Грушевський “Чергові завдання української трудової інтелігенції”, журнал “Борітеся — Поборете”, № 4, стор. 17–18.



### План “економічного розселення”

У цей-таки час, на кінці 1920 року, М.Грушевський формулює свій план “економічного й культурного відбудування України”.

Розгляд, аналіза цього плану має особливе значіння, щоб зрозуміти *сучасну* позицію Грушевського, його політичну платформу на протязі останніх 1924–1931 років повернення до радянської України.

Грушевський звертається зі своїм планом до “людей, що виходять не з теоретичних формулювань, а з реальних обставин нинішньої України”. Це був план, який протиставлявся тому планові відбудови господарства, що його висувала й провадила радянська влада.

“Я певен, — пише Грушевський, — що реальних людей не збентежать сі спроби підійти до розв’язання проблеми економічного й культурного відбудування України, минаючи розбиті великі міські центри, зруйновану велику промисловість, розпорошену й знищену індустріально-робітничу верству, і не ждучи, нової індустріалізації і урбанізації України, іншою, так би сказавши, сільською стежкою наблизити її до кінцевого завдання — організації і світової федерації праці.

Те, що на поверховий погляд марксиста може здатись тільки “дрібнобуржуазною утопією”, в дійсності зовсім реальною дорогою може вести нас до здійснення свого ідеалу, не ждучи, поки на Україні виросте могутня пролетарська верства, здібна творити її економічне й культурне життя”<sup>1</sup> (курсив наш. — М.Р.).

З цієї цілевої настанови можна авансом бачити контрреволюційний, антипролетарський характер цього плану.

Що ж пропонує, проектує Грушевський замість великої централізованої індустрії? Ким пропонує він замінити в соціалістичному будівництві пролетарську верству?

“Автономна сільська громада — мала республіка, яка в своїх межах законодавствує, судить і править всіма справами через свої виборні органи — се та основна тверда огнетривка клітина соціальної і економічної організації, на котрій треба оснувати все інше будівництво” (стор. 6).

... “Ради громад цілої волости періодично збираються на спільні збори, на котрих полагаджують спільні справи, які виходять за межі можності громади... Нормальним об’єднанням мислю собі волость велику, в котрій об’єднується тисяч до 30 людности” (стор. 6).

“Силами й засобами громади може бути вповні добре налагоджена промисловість не тільки в формах зовсім дрібних, кустарних, але й у виді середньої великоти фабрик і заводів — цукроварень, броварень, цегельень, гарбарень, швалень і тіналень, шкляних і парцелянових гут, металургійних заводів і т. ін., при мінімальній технічній допомозі. Коли б тільки розстаратись відповідної кількості

<sup>1</sup>М.С.Грушевський, “На село”, “Бор[ітеся] — Поб[орете]”, № 4, стор. 2.

моторів і всякої іншої машинерії, щоб використати енергію водну, силу вітрів, торфовиська і місцеві поклади вугілля”...

Грушевський, не викривши секрету, відкіля він збирається добути мотори та машинерію, продовжує:

“Яке б се мало велике значіння, — далі веде Грушевський, — коли б українська людність могла б, не журячись довозом, транспортом і т. д., убиратись в полотно й сукно *свого* повіту, носити черевики з механічної шпалони *своєї* волости, мати залізну й всяку іншу посуду *місцевого* виробу, струмент, плуг і косу з *місцевої* фабрички, читати *свою* волосну чи повітову газету, видрукувану на *місцевому* папері в місцевій друкарні й обслуženим своїми повітовим або волосним радіо” (Там же, стор. 8).

“Уявм тепер собі таку волость, в котрій є громадська цегельня й кілька тартаків та дераводілень (коли се лісовий район), броварня, винокурня, одна або й дві цукроварні (коли се буряковий район), одно або й більше механічних пряділень, ткалень, швалень обуви, фабрики металічних виробів, сірників, фабричного мила, свічок та інших простіших хімічних продуктів — папірня, друкарня і, може, ще що... не повний такий асортимент в одній волості — розуміється, а децо з того в сій волості, а децо в другій. Працюють в них місцеві-таки селяни під проводом місцевих механіків та інструкторів. В гарячі моменти сільськогосподарчих робіт праця в них сливе завмирає і спускається до мінімуму... і пускається повним ходом в тих місцях, коли завмирає праця на полі” (стор. 4–10).

“Вихопивши й звізши буряки, ячмінь і бараболю, селяни зварили собі за шість кісяків цукор на цукроварні, накурили пива, горілки, скільки треба для спожитку (прямо не життя, а масниця. — М.Р.), виткали полотно з льону й коноплі, нашили обуви і всякого іншого реміння з шкіри. Робочий день при сім був невеликий, шість-годинний, щонайбільше працювано по дві, три, чотири переміни. Було доволі часу й для спочинку, і для того, щоб піти в свій сільський кінематограф, поспівати в хорі, піти до читальні чи до народного університету...

В селі, де є електричне освітлення, де ставляться цегляні будинки, де можна одягтися і взутись і по-людськи прогудуватись, де є книга, гурток освічених людей, з місцевих громадян і прихожої інтелігенції, різні культурні розривки — стає жити краще, людніше, приємніше, ніж у голодному, вічно тремтячому за своє існування місті. Потік з міста на село — громади в технічних і культурних силах”... (стор. 10)

“Тому я думаю, що не тільки наша партія, але й усі Українці, свідомі справи й не перелякані жупелом соціалізму й соціалізації, повинні піти з сим гаслом на село до громади, щоб сповнити з піввіковим спізненням заповіт колишніх “громадян”.

Чи є потреба критикувати ці дитячі мрії куркульського ідеолога, що далі околиці свого хутора нічого не бачить?

У чому полягає політичний сенс цієї наскрізь реакційної назадницької маніловської ідилії? Це не тільки болтологія чоловіка, що елементарно не розуміє суті економічного життя доби капіталізму та імперіалізму, навіть

того, що дала буржуазна економічна наука — не розуміє суті соціалізму, його економічних підвалин, соціалізму, що є можливим тільки на основі високорозвинутої техніки, індустрії, словом, не розуміє того, що тепер знає майже кожний учень семирічки. Але суть не в цьому. Вартість цього плану “економічного розселення” не більша, ніж теорії “Єдиного національного фронту”, “безбуржуазности українського народу” і т. д.

Безперечно, цей план органічно зв’язаний з цими теоріями. Але справа не в тому, чи “розуміє” Грушевський чи ні. — Дивіться, як чоловік маскується під радянську владу:

М.Грушевський — “за” соціалізм, “за” радянську владу, навіть “за” світову революцію.

І одночасно той же Грушевський проти гегемонії і диктатури пролетаріату, проти індустріалізації, проти міста. “Соціаліст” Грушевський висотує наскрізь реакційний, контрреволюційний план дальшого “розвитку” України.

Грушевський, детально обґрунтовуючи свій план “соціалістичного” будівництва України, на жаль, жодним словом не кине, як він гадає *реалізувати* свій план, особливо в умовах 1920 року. Відкіля він гадає достати “мотори та ріжну машинерію”, без якої навіть грушевіянської “індустрії” не збудуєш?

Грушевський не каже, як бути з тими підприємствами (млини, олійниці, ткальні і т. д.), що належать сільській українській буржуазії, що робити з куркульськими бандами, що “трошки” заваждали розвитку нормальних умов господарства. Мабуть, Грушевський резонно про це не пише, гадаючи, що куркульство з банд зразу піде в організатори грушевіянського “соціалізму”. Не думайте, що Грушевський гадає будувати не соціалістичне господарство. Ні, навпаки, Грушевський підкреслює, що ці дрібні та середні підприємства на селі повинні бути громадськими, колективними.

“Я звертаю увагу читача на те, — пише Грушевський, — що я скрізь говорю про організацію всякого рода громадських промислових чи культурних підприємств. Не індивідуальних чи приватно-спілкових... розвій підприємств приватних і індивідуальних чи спілкових вноситиме духа конкуренції привітного зиску, дивіденти, які справді гальмуватимуть потім плани соціалістичного господарства” (стор. 14).

Добре, — за Грушевським невеличкі майстерні будуть громадськими “соціалістичними”, — ну, а як же з мільйонами індивідуальних селянських господарств?

Коли вони за цим планом економічного розселення повинні стати громадським, колективним?

Про це — *мовчить* Грушевський.

Він гадає тільки, що проєктована після економічного розселення сільська індустрія “сеї громадський процес виробництва могутньо (?!?! — М.Р.)

зрівноважитимуть і неутралізуюватимуть індивідуалістичні впливи рільничого господарства, веденого на *своїм* ґрунті, *своїм* інвентарем, і доведеного до певних *своїх* цілком конкретних сільсько-господарчих продуктів” (там же стор. 14).

Розсипані по селах України напівкустарні майстерні та фабрики будуть, за Грушевським, *вести* мільйони індивідуальних приватно-капіталістичних селянських господарств. Чи можна знайти зразки більшого знущення із простого розуму?

Мовчить Грушевський в своєму плані про куркульські землі, про куркульські господарства — чи будуть вони мирно “вростати” в громадівській соціалізм. Про *класову* боротьбу на селі, звичайно, ні слова.

Ну, а що ж тоді, коли польські поміщики, французькі, англійські капіталісти “попросять” назад свої землі й фабрики? Ну, а що, коли вони нападуть на грушевлянський громадівський рай, де індустрії мало, зате “меду й горілки” вистачає всім?

Грушевський страшує себе тим, що “повне здійснення цього плану можливе тільки тоді, коли соціалістична революція охопить світ, а найменше — коли вона міцно опанує не тільки Україну, але й комплект країв і держав, які її оточують — Росію, Білорусь, Польщу, Угорщину, Румунію і Балкани, Малу Азію і Кавказ, і соціалістичний лад стане тут твердою ногою, не боячись ніякої атаки зовні, ані контрреволюції всередині” (там же, стор. 1). Грушевський, звичайно, теж проти можливості будівництва соціалізму в одній країні, навіть будівництва соціалізму *свого* гатунку.

Тільки *після* перемоги соціалізму в інших країнах Грушевський дає гарантію реалізації свого плану. Крім того, він, очевидно, резонно гадає, що *такий* “соціалізм” капіталістам не страшний.

А в крайньому разі, Грушевський, очевидно, згоден буде повернути назад непотрібні за його планом великі фабрики й заводи розбитих фабричних районів, зруйнованих міст. Цю аномалію, що ввесь час заважала провести “безкровну революцію” та “Єдиний національний фронт”.

\* \* \*

Важливим для характеристики політичної позиції Грушевського залишається ще питання: чи вважає він свій план економічного розселення *тимчасовим*, викликаним тимчасовими умовами господарської розрухи?

Чи цей план є генеральна програма, розрахована також і для інших країн?

Сумніву бути тут не може, хоч і в різних місцях статті він застерігає, що цей план може грати допоміжну “страхову” роль, але дійсні його симпатії на боці цього плану, його він вважає *основним*, єдино можливим для України.

Про це ми маємо цілком категоричні заяви. Ось його резюме:

“Я вище се зазначив, — ще раз повторює Грушевський, — що сею “сільською стежкою”, минаючи розбиті фабричні райони і знищені міста, ми можемо скоріше наблизитися до нашої кінцевої мети — організації федерації праці в міжнародних і міждержавних формах. *Можемо не тільки самі йти в сім напрямі, а вказувати дорогу й іншим агро-культурним краям, у котрих теж не стає такої абсолютної перемоги індустріального пролетаріату, що він сам оден і на собі одним міг виводити соціалістичну будову*”.

Отже, не порушуючи питання, що пролетаріат “сам оден і на собі однім” будував соціалізм, — це інтерпретація ворожого комунізму політичного діяча — можна бачити, що Грушевський утворює з свого плану генеральну програму для багатьох народів, дає спробу його навіть теоретично обґрунтувати.

“Такі невеличкі твердо організовані і соціалізовані сільські громади чи волости — такі твердо обточені гранітові соціалістичні кубіки легше буде зложити в правову соціалістичну організацію міжнародного масштабу, ніж великі, але аморфні, безформенні загально-державні апарати, зв’язані твердим загально-державним економічним карканням... але заповнені сипучим піском приватного господарства.

... Тому я вважаю за собою право сказати, то з становища останніх завдань соціалізму *сеї план розселення економічного життя* являється не якимсь ретроградним назадницьким, а навпаки, дуже прогресивним, а принаймні — вповні приспособленим для переходу до найдальших соціалістичних завдань в сфері господарства” (стор. 15)<sup>1</sup>.

Такий був план будівництва Грушевлянського “українського соціалізму”.

В дійсності це був план не будівництва соціалізму, а захист інтересів куркульства, інтересів дрібної буржуазії, план глибокого відступу під захистом “радянської” платформи перед переможною пролетарською революцією. Це був план максимальної затримки будівництва соціалізму, зміцнення індивідуального селянського господарства, збільшення його незалежності від міста, відгородження від впливу пролетаріату, план розпорошення пролетаріату,

<sup>1</sup> В трохі іншій інтерпретації Грушевський висловив цю концепцію в своїй попередній статті “У.П.С.Р. та її завдання”.

“Зауважу, що в інтересах витворення єдиної трудової людности, витворення великих міських індустріальних та інтелектуальних центрів представляється небажаним. З економічного, культурного й організаційного погляду теж краще, що елемент промисловий, ремісничий, інтелігентський не скупчувався в небагатьох центрах, а більш рівномірно розселювався по краю.

Тепер іде стихійне розселення, розпорошення міської людности, особливо з великих центрів, по селах, по краю. При відбудуванні економічного життя замість того, щоб наново концентрувати промисел і культурне життя в кількох великих містах, як Київ, Харків, Одеса, було б краще планувати розселення його по можности в менших осадах”. (“Бор. — Поборете” — №1, стор. 43). Грушевський зокрема, виступає проти будівництва великих електростанцій, що, мовляв, їх легко зруйнувати.

зриву й ліквідації його диктатури, план встановлення гегемонії та диктатури “найцінніших та свідоміших елементів селянства”, цебто куркульства. Розгромлена в одвертій громадянській війні селянська буржуазія, її буржуазна інтелігенція утворила план відпочинку (“передьшки”) для назбирання своїх сил. — Ось в основних рисах політично-класова суть Грушевлянського плану “економічного розселення”<sup>1</sup>.

Незважаючи на його абсурдність, нереальність, утопічність, він мав певний політичний сенс, і в цьому його значення. Грушевський намічав навіть організаційні заходи для здійснення свого плану.

“Які ж мали б бути перші вступні кроки для переведення сеї програми”?

І далі він вважає конечним скликати мітинги по селах, розгорнути широку агітацію, організувати інструктивні курси.

“Не приймаючи ніяких відповідальних постів, поки не буде переведена ся нова організація на місцях, У.П.С.Р. повинна вжити всього свого впливу, щоб понудити тих, хто в своїх руках держатимуть ключі до сього, аби вони зробили все можливе для переведення в життя сеї економічної і культурної програми”...

На протязі 1921, 1922, 1923 років значна група українських есерів “центральної течії”, що розійшлася з Петлюрою, що зрозуміла безнадійність, шкідливість орієнтації на польське шляхетство, навіть для інтересів буржуазно-фермерської України, група в минулому, що схилилася до німецької орієнтації, намагалась на основі цієї платформи, “визнавши” радянську владу, навіть перевагу в ній компартії, затримати дальший розклад есерівської партії, створити з решток її легальну есерівську партію. Сюди входила більша частина керівної верхівки Ц. Ради: Грушевський, Шраг, Чечель, Христюк, Шаповал, Жуківський та інші.

Група видавала свій журнал, скликала закордоном конференції, вела переговори з радянською владою про “легалізацію” після початку НЕП’у У.П.С.Р.

М.С.Грушевський навіть пробував критикувати радянську владу та більшовиків “зліва”, що, мовляв, вони йдуть на великі поступки капіталові — що це небезпечно для “соціалізму” і т. д.

У “Відкритому листі” Мих. Грушевського, закордонного делегата У.П.С.Р., до Голови Ради Народних Комісарів УСРР — Х.Г.Раковського від 15 листопада Грушевський пише:

---

<sup>1</sup> Знайдуться, може, “теоретики”, які скажуть: чого ви смієтеся з цього плану Грушевського. А хіба Н.Е.П. не звертала велику увагу на кустарні та дрібні підприємства, з них починаючи відбудову промисловості. Але тут “маленька” ріжниця. Радянська влада, розгортаючи кустарну, дрібну промисловість як допоміжну силу, здаючи її в оренду приватникам, одночасно всі зусилля скерувала на зміцнення та розгортання великої індустрії, як основної бази економічного розвитку та соціалістичного наступу.

“Уступки, котрі правяща комуністична партія робить капіталізові, буржуазним апетитам, щоб урятувати свою партійну диктатуру, тільки прикро й болюче для кожного радянця соціаліста-революціонера, підчеркують її неохоту чи, може, неуміння помиритися з суголосними соціалістичними елементами. З другого боку, ці уступки так великі, неоправдано надмірні не осягають своєї цілі, не витягають серйозного капіталу ініціативи на економічну й культурну роботу, тому що ізольованість і відірваність правящої партії, ні довір'я до її уступок, ні охоти зв'язувати з нею свою долю” (стор. 6).

Грушевський кличе “більшовиків” “поширити” свою соціальну базу, поділитися владою:

“Необхідно змінити систему, відмовитись від партійної виключности, ввійти в щире й чесне порозуміння з соціалістичними радянськими партіями України, як Укр. Ком. Партія, укр. пар. соц.-рев. і інші аналогічні їм не українські течії, щоб поширити соціал-революційну базу і в поміч пролетаріатові, який розтратив і свої сили, й свою енергію в революційній боротьбі, став індиферентним і пасивним, притягнути нові активні елементи українського революційного селянства й інтелігенції. Треба поділитись з ними властю, працею і відповідальністю, щоб піднести кредит соціалістичної України й притягти на службу, на роботу елементи чесніні... які нині все ще хитаються між признанням УСРР і повстанством, не можучи знайти заспокоєння своїй національній і горожанській совісті при сій системі”.

Грушевський, представник куркульства, буржуазної української інтелігенції, які за його власним визнанням “все ще хитаються між признанням УСРР і повстанством”, гадає, що радянській владі потрібна ця соціальна база. Грушевський проливає “крокодилові сльози” за те, що “ми — я і мої товариші — протягом цілих двох років неустанно повторяли в наших писаннях і усно Вашим закордонним представникам... Ми були готові працювати під Вашим проводом, підпорядкуючи ідеологічні і тактичні розходження інтересам сеї світової акції... Ми були певні, що праця наша нас оправдає, але Ви, Ваша партія, Ваш уряд не дали нам сеї змоги”.

Він ще раз пропонує свої послуги. “Не переоцінюючи наших впливів і ролі в українському житті, я все-таки можу сказати з значною певністю, що коли б Ваша партія послухала нашого голосу й прийняла ту програму кооперації українських соц. радянських (?!) партій, яку ми Вам пропонували, ту систему громадського співробітництва з радянськими установами, котру особисто висував я в переговорах з Вашими представниками, для інтернаціональної провокації не знайшлося би того місця, котре знайшла вона ще раз... Поки час і можливості не страчені, поки українські соц.-радянські партії мають силу й змогу підтримати нинішній радянський режим, поки реакція не перекотилася через голови наші й Ваші, — треба спільними силами всіх,

зрікшись партійної виключности, скріпити радянську будову, наповнити її живим змістом і живими силами...”<sup>1</sup>

Грушевський рятує радянську Україну, він гадає, що репрезентує живі, революційні сили.

Якось без Грушевського, проти нього прожила радянська Україна 1922–1924 роки. Прожила та зміцніла. Вернувся Грушевський на Україну, але вже не як “закордонний делегат” У.П.С.Р., не як відвертий представник “живих” сил.

Грушевський в своїй заяві про дозвіл повернутися з еміграції на радянську Україну, хоч і “покаявся”, хоч і підкреслив, що буде працювати на користь працюючих, але, як побачимо далі, фактично не відмовився від своєї програми, від основних підвалин своєї буржуазної, контрреволюційної ідеології.

Коли уважно прочитати його численні статті, виступи на протязі 1923–1931 рр., здебільша опубліковані в його журналі “Україна”, легко відчутти, побачити, як стирчить, як висовується, як шило з мішка, його стара ідеологія, прикрита машкарою, “радянської” платформи, прикрашена навіть іноді “марксистською” фразеологією.

У нових умовах — нові форми, нові методи соціального маскування, але соціально-політична суть в основному стара. Глибоко помиляються ті окремі товариші, що гадають, ніби Грушевський “полівішав”, наближається до марксизму тощо. Факти говорять про інше.

Але про це далі.

#### IV

#### Грушевський після повороту з еміграції (1924–1931)

Грушевський приїздить на радянську Україну. Грушевський формально визнає радянську соціалістичну Україну. Він береться до роботи. Він організовує журнал “Україна” і низку інших періодичних і неперіодичних збірників, організовує історичну секцію *Всеукраїнської академії наук*, *скупчує навколо себе значні кадри наукової молоді*, утворює певну свою периферію в Чернігові, Полтаві, Одесі, Дніпропетрівському тощо.

Через деякий час починає під його керівництвом виходити значна переважно історична продукція.

Протягом 6 років (1924–1931) під його редакцією вийшло 42 книжки “України” й не менш як півсотні різних збірників. Тематичний діапазон його статтів цього часу великий.

Зараз нас цікавить, яку політичну лінію виявив Грушевський в цій роботі? В якому зв’язку була ця праця з попередньою політичною платформою 1917–1918 рр. і 1920–1924 рр.? Чи маємо ми тут дійсно щось *нове*,

<sup>1</sup>Там само, ст. 4.



чи ні? Як ставиться він до основних проблем соціалістичного будівництва, класової боротьби?

Ясно, що Грушевський, повертаючись на радянську Україну, мав певну політичну мету, сподівався впливати на певні кола. Коротко кажучи, сподівався використати легальні можливості.

Політичні погляди Грушевського цієї доби, безперечно, переживали певну еволюцію, але в основному, в корінних вирішальних питаннях ми маємо тверду непорушну політичну концепцію. Уявлення про неї можна мати з низки його статтів, уміщених в “Україні”. Але найбільше сконцентровані, стисло, найвідвертіше виявляються вони 1926 року в його промові-відповіді на численні виступи під час його 60-тилітнього ювілею.

### Українська історіографія в освітленні академіка Грушевського після повороту

Візьміть, наприклад, його серію статтів, присвячену основним представникам української історіографії. В цій серії, написаній з приводу різних ювілеїв 1924–1930 рр., ми маємо статті про *Куліша*, *Костомарова*, *Драгоманова*, *Антоновича*, *Лазаревського*. Це про них писав Грушевський: “Не треба забувати, що наша історіографія — це разом історія політичної української мислі; великі історики України давали напрям і тон не тільки історичній, але й громадській і політичній свідомості нашого суспільства”. Те освітлення, яке дав Грушевський видатним представникам старої української історіографії, великою мірою характеризує політичний світогляд цих років його *самого*, ідеологічну суть Грушевського.

Українські історики були представниками певних клас, боронили в своїх науково-історичних, публіцистичних працях певні політичні програми. Українська історіографія, як відомо, була особливо щільно, безпосередньо зв’язана з політичним життям, українським національним рухом. Як же освітлює цих істориків Грушевський? Як виявляє він їхнє класове обличчя, їхню ролу в політичному житті, в класовій боротьбі?

Три великих революції 1905–1917 рр. мусіли навчити впізнавати за словесною мішурою справжнє класове обличчя того чи того історика, політичного діяча. 1918 року, коли контрреволюційність переважної більшості лідерів українського націонал-демократичного руху так випирала, так впадала в вічі, що навіть сам Грушевський напередодні гетьманського перевороту, натякаючи на соціалістів-федералістів, зазначив “якось-се почулось виразно, — уривалась зв’язь з народом власне в бюстителів старих добрих традицій старого випробуваного українського народолюбства й радикалізму, що так добре й безсумнівно щиро говорили про права й потреби народу”.<sup>1</sup>

<sup>1</sup>М.Грушевський “На порозі Нової України”, ст. 36.

Може, Грушевський після “зміни” своєї політичної платформи 1920–1923 років, дасть більш-менш правдиве освітлення старої поміщицької та буржуазної української історіографії? Це б могло трапитися тоді, коли б Грушевський справді відмовився від своїх політичних поглядів, справді перейшов до пролетаріату. Але Грушевський залишився репрезентантом своєї класи — українського куркульства та буржуазної інтелігенції, тому, звичайно, ми бачимо в нього апологетику поміркованих ліберальних українських істориків, перетворення їх в ідеологів, “батьків” “Новітньої України”. Грушевський ідеалізує діячів буржуазного національного руху, — вони, мовляв, готували “велику” революцію. Новій непівській українській буржуазії потрібно було історичне обґрунтування минулих заслуг своїх батьків, претензій на політичну роль в сучасному.

В статті “Костомаров і Новітня Україна” Грушевський, нагадуючи “нинішнім” поколінням про неоплачений борг перед одним з найбільш заслужених борців проти феодального бюрократичного самодержавного режиму старої Росії, ідеологом українського відродження і визволення, ставить завдання “розкрити секрети впливу й провідного значення Костомарова для його покоління будівничих Новітньої України... се важно й конче потрібно для самого українського руху”.<sup>1</sup>

Які ж секрети викриває Грушевський?

*“В поглядах соціальної політики він був протестантом, різким-непримиренним невблаганним(?) і ся сторона впливала всесильно і діяльно наперекір консервативним і опортуністичним потягам старого письменника в інших сферах. В сім покійний Костомаров був і зостанеться батьком Нової України, так само як і в своїй проповіді окремішности української національності та її необмеженого права на свободний свій розвій”.*<sup>2</sup>

Де Грушевський вичитав чи знайшов докази гострої непримиренності Костомарова в питаннях соціальної політики? Досить порівняти Тараса Шевченка та Костомарова, їхні погляди якраз в питаннях соціальної політики, щоб зрозуміти всю штучність та неправдиві твердження Грушевського. І зовсім дивна теза про те, що Костомаров “був і зостанеться батьком Нової України”. Якої нової України? Буржуазної чи соціалістично-радянської? Не випадково Грушевський не визначає, про яку саме Україну він говорить.

В іншому місці знаходимо відповідь на це питання. Через три роки, 1928 року, в другій статті — “З публіцистичних писань Костомарова” — Грушевський пише: “Костомаров був одним з предтеч великої східноєвропейської революції. Він стелив їй дорогу не менш ніж Монтеск’є або Руссо великій французькій”. Отже, й для Грушевського велика східноєвропейська револю-

<sup>1</sup>“Україна”. № 12, 1925 р., ст. 3.

<sup>2</sup>Там само, ст. 4.

ція є класична *буржуазна*, а не пролетарська революція. Отже, Костомаров був “батьком”, “предтечею” не радянської України, а України *буржуазної*. Грушевський ніяк не хоче визнати цю різницю, навмисно її *затушковує*.

М.Костомаров свого часу, безперечно, мав певні й значні заслуги в ідеологічній боротьбі з самодержавством, з великодержавною політикою російських поміщиків, але батьком, предтечею нової соціалістичної України він не був і не міг бути.

Візьмімо статтю про *Володимира Боніфатійовича Антоновича*. В ній ми знайдемо такі націоналістичні перлини, що від них таки віє зоологічним націоналізмом.

“Любов’ю, ніжною, безмежною, — пише Грушевський про Антоновича, — він окружив стихію українську. Він любив український нарід з його сильними й слабими сторонами. Я думаю, він волів би бути в пеклі з українцями, ніж з великоросами, чи поляками в раю...

“*Великоруська народня стихія лякала його своєю грубою жорстокістю; непохитною силою, культом безоглядного авторитету й насильства*”<sup>1</sup> (курсив наш. — М.Р.).

Не перший раз ми надibuємо в Грушевського тезу про “грубу жорстокість, насильство великоруської стихії”. Чи не нагадує вона його міркувань на цю тему 1918 року, коли він “обґрунтовував” потребу німецької західної орієнтації?

Для націоналіста Грушевського існують великороси, поляки взагалі. Він не відрізняє великоруських, польських робітників і трудящих селян, які не менше, ніж українські трудящі маси, страждали від “своїх” великоруських чи польських поміщиків та капіталістів. Справжню жорстокість і насильство останніх він націоналістично переносить на всіх росіян, на всіх поляків. Герцен, Чернишевський, Плеханов, Ленін однаково, за Грушевським, репрезентують жорстокість великоруської “стихії”, як і Аракчеєв, Валуєв, Плеве, Трепов, Століпін.

“Є дві нації, — писав Ленін, — в кожній сучасній нації, є дві національних культури в кожній національній культурі”.

*Антоновича*, виразно буржуазного історика, що один із перших звернув особливу увагу на ролі й значення в українській історії міського бюргерства, буржуазії, цього найпоміркованішого ліберала, що аж трусився, боявся активно виступити проти царату, він перетворює в анархіста, революціонера. “Його (Антоновича) демократизм і народництво набрало виразно демократичного, антидержавницького характеру”.

<sup>1</sup> М.Грушевський “З соціально-національних концепцій Антоновича”. “Україна” кн. 30, ст. 7.

“Треба, — каже Грушевський, — щоб українські трудящі маси знали Антоновича як одного з більш заслужених діячів нашого національного відродження, як людину, що дійсно жертвувала всім, аби розділити долю всіх трудящих мас”<sup>1</sup>.

Ми не заперечуємо певних заслуг Антоновича в буржуазно-ліберальному національно-українському русі, але чи справді Антонович жертвував усім, “аби розділити долю всіх трудящих мас”? Це фальсифікація історичної дійсності. Грушевський мовчить про те, що Антонович підписав відому декларацію співробітництва з царатом, так званий “Отзив из Києва”, мовчить він про тісні зв’язки Антоновича з українською буржуазією, з київським купецтвом та цукровиками, мовчить про те, що Антонович був акціонером банку та цукрового заводу Семиренка-Яхненка. Як він, “розділяючи долю всіх трудящих мас”, крім дивідендів одержував, як професор, по кілька тисяч карбованців утримання? Де був Антонович, коли розгорталася хвиля народницького руху, коли йшла запекла боротьба з самодержавством? Чим виявив він себе, чим жертвував він, коли розгортався селянський рух на початку ХХ століття? Де він був у революцію 1905 року?

“Я не буду повторювати, — пише далі Грушевський, — що... Антонович здобув собі місце в першій ряді нашого національного пантеону, але я хочу сказати, що ми, українська інтелігенція, досі не сповнили свого обов’язку перед людиною, що стільки літ тому прийшла до нас, щоб “усе розділити з нами”<sup>2</sup>.

“Ми, українська інтелігенція”, — каже Грушевський. Але різна вона є. Різні класи репрезентують її окремі прошарки.

Значна частина її із зброєю в руках боролася проти пролетарської, навіть проти буржуазно-демократичної революції, боролася проти робітників, проти трудового селянства, боролася, просякнута буржуазно-націоналістичною ідеологією, що її десятки років пропагував у своїх історичних, публіцистичних творах Грушевський. Сам Грушевський 1920 року примушений був визнати, “що українська інтелігенція в значній часті відскочила від народу, вдарилася у контрреволюцію й антисоціалізм”. Друга частина трудової пролетарської інтелігенції пішла з робітниками, з радянською владою. Від імени якої ж частини української інтелігенції виступає Грушевський, так ідеалізуючи Антоновича, так націоналістично його характеризуючи? Сумніву тут нема: мабуть, не від імени радянської пролетарської української інтелігенції виступає академік Грушевський.

Подивіться на статтю про *Олександра Матвійовича Лазаревського*, де Грушевський виступає проти нього, “щоб спростувати односторонність характеристики старшинської верстви”.

<sup>1</sup> Там само, ст. 17.

<sup>2</sup> Там само, ст. 16.

О.Лазаревський, незважаючи на свою ліберальну поміркованість, дав яскраву картину (збудовану на силі-силенній першоджерел — архівних документів) сваволі, грабування, жорстокої експлуатації українського селянства українським панством, козацькою старшиною.

Грушевський виступає як оборонець історичних заслуг гетьманщини та козацької старшини. Він солідаризується з гетьманцем академіком *Василенком*, прихильно цитує його думку, що, мовляв, “старшина була владуючою класою і бували моменти, коли її класові інтереси збігалися з інтересами громадськими в широкому розумінні цього слова”. “Додам, — пише далі Грушевський, — що мій незабутній учень Ів. Мик. Джиджора, спеціалізуючися на історії гетьманщини, *ставив своїм завданням* спростувати односторонність характеристики старшинської верстви, дану Олекс. М-чем (Лазаревським), довести фактами, що інтереси особистого збагачення й кар’єри не пошкождали її вести політику державну послідовно й витримано... Політика ся не позбавлена була зрозуміння загальних інтересів людности та їх оборони”<sup>1</sup>.

1920 року Грушевський писав: “Нарід, що так гірко оплакав зруйнування Запорозької Січі, не пом’янув і словом зруйнованої гетьманщини”, а повернувшись на радянську Україну, чомусь виступає на оборону потоптаної “чести” гетьманщини.

Грушевський замовчує, змазує експлуаторську, гнобительську роллю українського поміщицтва. Все лихо — це *чуже*. Український нарід — це трудова селянська нація.

Не випадково 1930 року в статті “Етнографічне діло Костомарова” читаємо у нього таке: “Розвиток етнографічних інтересів припадає якраз на часи найглибшого упадку українського національного життя, часи найтяжчого соціально-економічного й політичного поневолення українських мас і визиску їх *чужими* феодалними й буржуазними верствами, *чужоземним* капіталом і чужорідною державністю”<sup>2</sup> (курсив наш. — *М.Р.*).

Від цієї цитати так тхне “безбуржуазністю української нації”. Визиск і соціально-політичне поневолення — це, звичайно, тільки *чуже*. Своєї української буржуазії, *своїх* українських поміщиків, натурально, за Грушевським, не існує на світі.

Чи випадково Грушевський знову реставрує свою стару теорію безбуржуазності української нації? Зовсім ні. Нова українська буржуазія, що народжувалась під час перших років НЕП’у, знову потребувала прикриття, ховалася за широку спину “трудового” народу. Треба було тим

<sup>1</sup> М.Грушевський “В двадцять п’яти роковини смерті О.М.Лазаревського”. “Україна”, кн. 23, ст. 12.

<sup>2</sup> Акад. Мих. Грушевський “Етнографічне діло Костомарова”. Зб. “Етнографічні писання Костомарова”, ст. 10.

часом заховувати свій ріст, треба було послабити чуйність пролетаріату до класового ворога і ось теорія безбуржуазності української нації знову виходить на сцену.

### Політична декларація Грушевського 1926 року

В цитованих статтях ми маємо важливі, розсіпані в різних місцях твердження, що доводять справжнє соціально-політичне обличчя Грушевського. Таких цитат з його писань 1924–1930 рр. можна навести ще багато десятків, але є ще документи, де найвідвертіше, сконцентровано він висловив свою сучасну платформу. 1926 року у відомій ювілейній промові з приводу 60-ліття своєї науково-громадської роботи, Грушевський накреслив таку програму:

“Відродження ХІХ віку цілком ясно орієнтується на верству селянську — йде під знаком культу української народности — представлено селянськими верствами, які зберегли святиню української культури”.

«Я думаю, що те гасло “лицем до села”, котре дає громадській роботі компартія й радянська влада, являється покликком продовжувати й закінчувати наукову роботу в цім аспекті... всебічного дослідження мас селянських, і цією дорогою готувати перехід для дослідження нового життя ще не цілком сформованих робітничих мас».

“Тільки коли вповні свідомі селянські верстви увіллються в робітничі верстви міста, фабрики, шахти, — тільки тоді наша фактична селянська Україна дійсно стане вповні робітничо-селянською Україною... Це стане через повне завершення культурного циклу роботи для села”<sup>1</sup> (курсив наш. — М.Р.).

Не думайте, що це так випадково сказано в промові: знаєте, ювілей, незвичайна атмосфера, промови, розхвилювався старий та й прорвало *старе*. Ні, це були б дитячо-наївні коментарі.

В одвертому листі-відповіді на привітання з приводу ювілею Грушевський знову повторює та уточнює свою схему: “Через повне усвідомлення селянства лежить шлях до відповідно й повно розвиненої робітничо-селянської України”.

“... Тільки з моментом, коли вповні на 100% усвідомлена селянська маса почне заливати міста України, досі ще так мало українські, — їх шахти, фабрики й порти, буде українізувати міське життя й робітничий пролетаріат і не підпадати русифікації в його рамцях, — тільки тоді українське національне життя здобуде потрібну повноту й завершеність, і з повною силою розвинеться орієнтація на верству робітничу”.

Грушевський у майбутньому, принципово, не проти орієнтації на пролетаріат, але після того, як на 100% (99% грушев'янського усвідомлення

<sup>1</sup>“Ювілейний збірник” (1866–1925). Промова М.Грушевського, ст. 25–26.

селянських мас це ще рано для орієнтації на пролетаріат) буде усвідомлена селянська маса, “тільки тоді” Грушевський милостиво обіцяє погодитися з “орієнтацією на верству робітничу”.

Хто буде “усвідомлювати” селянську масу, поки вона не досягне 100% грушевівянського “усвідомлення”?

На кого, на яку класу орієнтуватиметься Грушевський до того часу?

Мабуть, підживлена НЕПом стара глитайня та міська буржуазія, нові шари куркульства, що виростили за ті роки, певні шари української інтелігенції, що з ним зв’язані, — ось на кого орієнтуватиметься Грушевський.

Ця промова яскраво показує, що Грушевський 1926 року залишається в основних корінних питаннях на старих позиціях. Для нього, як і раніш, 1917–18–20 років, селянство — причому селянство взагалі, без класової диференціації — є основна підвалина радянської України. Порівняйте наведені цитати з його брошурою: “На порозі Нової України”, з його статтями в журналі “Борітеся — Поборете”. Ви зразу побачите стару політичну концепцію Грушевського. Робітничка класа, за його схемою, — ще не гегемон, вона ще навіть не сформувалася. Не робітничка класа веде за собою селянство, керує ним, політично-культурно виховує його, перероблює його ідеологію в соціалістичному напрямку, підносить його на вищий щабель політичної класової пролетарської свідомості, а навпаки, за Грушевським, треба спочатку “завершити культурний цикл роботи для села”, потім усвідомлені селяни, вливаючись в іще “не цілком сформовану” робітничу верству фабрики, шахти, навчатимуть робітничу класу. Це ще раз підкреслює Грушевський у другій промові. “Я зазначив, як завдання дальшої роботи — довершити культурну роботу усвідомлення селянських мас, на котрих базувалася наша дотеперішня робота, щоб широким потоком влилася наша наука в робітничі верстви...”<sup>1</sup>.

Для Грушевського робітничі маси, що десятки років уже керували революційним рухом, вели за собою селянство, що повалили царат і поміщиків, буржуазію, що переможно боронили пролетарську революцію, Союз Радянських Республік від наступу світового імперіалізму, що відбудували зруйноване господарство й розгорнули соціалістичне будівництво — для нього робітничка класа ще не цілком сформована.

Повне ігнорування провідної ролі пролетаріату, фактичне заперечення закономірності його диктатури, — ось перший висновок, який треба, якого не можна не зробити з цієї декларативної промови:

Нове тут у Грушевського тільки його розмови про потребу спілки робітників та селян.

Але не можна забувати того, чого вчив нас Ленін: “Під спілкою між робітничою класою й селянством можна розуміти все, що завгодно. Коли не

<sup>1</sup>“Ювілейний збірник”, ст. 37.

мати на увазі, що спілка з погляду робітничої класи тільки тоді дозволена, правильна й можлива, коли вона підтримує диктатуру робітничої класи й є одним з заходів, скерованих до ліквідації клас, то формула спілки робітничої класи з селянством звичайно лишається формулою, яку всі вороги радянської влади, всі вороги диктатури в своїх поглядах і проводять”.

Це саме і є розмова про робітничо-селянський блок при одночасному запереченні провідної ролі в ньому робітничої класи.

Ігнорування пролетаріату, його величезної, вирішальної ролі в революційній боротьбі можна також бачити з статті, присвяченій 10 роковинам Лютневої буржуазної революції<sup>1</sup>.

«З другої сторони, — каже далі Грушевський, — ми ніяк не повинні забувати, що скромна, скажімо, навіть занадто обережна й анемічна робота українських національних груп і гуртків, все-таки дала великі наслідки. В загальнім результаті революції ця скромна в засобах і безпосередніх наслідках.

Тут постає кілька важливіших питань, робота дала те, що Велика революція не обмежилася проблемою економічного розкріпачення мільйонів “Полудневої Росії”, а поставила на кону постулат визволення українського народу як цілості, ув’язала з цією метою різні соціальні елементи й надала революційному рухові потрібну зв’язність і повноту»<sup>2</sup>.

Грушевський і 1926 року боронить теорію “єдиного національного фронту”. Він гадає, що сила революції була в “ув’язці різних соціальних елементів”.

Велика революція, за Грушевським, — це Лютнева буржуазна революція. Вона містично сама собою перемогла, сам царат розклався. Грушевський ігнорує ту велетенську боротьбу, яку провела робітничка класа, щоб побороти царат, щоб подолати ті класові сили, що підтримували реставрацію після Лютневої революції. Не думайте, що це випадкова, “вирвана” з контексту цитата, ні, це властива його схема української історії. Візьміть його “Ілюстровану історію України”, що доведена до 1918 року. Подивіться, — не говоримо про те, як вона написана, — скільки сторінок ви знайдете там про національно-культурницький рух, про літературні справи, а скільки про революцію 1905 року, про робітничий, селянський рух, про 1917 рік, про стан господарства, про основні проблеми, якими жили мільйонні маси, про які вони насамперед піклувались. Цьому, на кращий випадок, присвячена десята частина матеріалу.

Він гадає, що Центральна Рада, а не Жовтнева пролетарська революція своєю перемогою над буржуазією створила передумову для розв’язання національного питання. Він не розуміє, що розв’язання українського націо-

<sup>1</sup>“Україна”, 1929 р., кн. 32, ст. 5.

<sup>2</sup>М.Грушевський “Велике ціле”, “Україна”, 33, ст. 5.



нального питання реально почалося тоді, коли замість мітичної “зв’язлості різних соціальних елементів” почалася громадянська війна.

На першому плані в історичних працях, статтях Грушевського — не історичне готування диктатури пролетаріату, не визвольна боротьба робітничих та селянських мас, а робота окремих інтелігентських національно-буржуазно-культурницьких гуртків, які навіть за його власною характеристикою працювали “занадто анемічно й обережно”. Але їм Україна завдячує “національним визволенням”.

Примат національно-культурництва над класовою боротьбою по-старому характеризує схему Грушевського.

Класову боротьбу в українській історії Грушевський по-старому змазує. Він затушкує класове обличчя основних діячів українського національно-громадського руху.

Під національним прапором він намагається затушувати *прірву* між СРСР та капіталістичним світом, між націоналістичною дрібнобуржуазною контрреволюцією і радянською країною та її національною політикою, що будує *національну культуру, національну форму, пролетарську, соціалістичну своїм змістом*.

Дуже важлива для викриття соціально-політичного обличчя Грушевського є його промова на одному з засідань Історичної секції Академії наук 1928 року з приводу галицько-українських взаємин.

Відзначивши, що через ряд історичних причин Україна поділилася на дві частини — східню й західню, Грушевський каже: “Наш старий Київ зі своєю околицею був і буде великим історичним вузлом, де сходяться і рівноважаться впливи цих двох частин, пунктом, де координуються вдари обох українських крил *в могутньому національному льоті*. *В залежності від обставин то одно крило працювало сильніше, то друге і відповідно змінювся курс, — то на Захід, то на Схід*” (курсив наш. — М.Р.).

Ми вже знаємо, що означає “західня” орієнтація Грушевського. Але, може, це стосується минулого? Може, Грушевський зрозумів, що перемога радянської влади, розгорнуте соціалістичне будівництво остаточно розв’язує національне українське питання і що про курс на капіталістичний “Захід” не може бути мови?

Чи розв’язане для Грушевського питання про те, куди тримати курс — на Захід чи на Схід?

“У відповідні моменти, — каже Грушевський, — *пересувалися кадри робітників з одного крила на друге, підносячи енергію національної праці, або використовуючи обставини, сприятливі для її розвитку*. Так було й так буде, бо того вимагає повнота й суцільність нашого національного життя”.

За Грушевським, “так було й так буде”. Отже, можна гадати, що справа про орієнтацію ще остаточно не розв’язана.

Грушевський далі закликає до “єдиної України”.

“Тільки в тісному єднанні обох частин єдиної України... можуть бути забезпечені інтереси працюючого народу України й повнота його економічного й культурного розвитку”.

До якої ж єдиної України закликає Грушевський? До радянської чи буржуазної? Куди ж тримати курс — на Захід чи на Схід? “І тепер, коли так недавно ми стояли коло здійснення одної з найважливіших умов державного об’єднання обох частин, акт сполучення Західної Української Республіки з Народною Українською Республікою, проголошений тут у Києві 3 січня 1919 року, лишився нездійсненим...”

Грушевський не порвав з контрреволюційним минулим. Для нього існує якась безперервна нитка між націоналістичною контрреволюцією й радянською Україною (це виявляється в нього в низці інших питань).

Акт 3 січня 1919 року був актом творчості Петлюри, Коновальця, Винниченка, акт єднання катів, що продавали інтереси робітників та селян України, акт утворення єдиної *буржуазної* України.

Між тією Україною й Радянською Україною — прірва; їх розділяє море крові робітників і селян, які в жорстокій громадянській війні розгромили репрезентантів буржуазно-куркульської України, а Грушевський “наївно” “забуває” про це й закликає: “Ми в сподіванні нової сприятливої хвилі повинні подвоєними силами працювати над культурним і економічним єднанням обох земель, а наша спільна наукова праця мусить бути дороговказом туди — в кращу будучність єдиної об’єднаної України”.

Чомусь Грушевський “забуває” сказати, про яку саме єдину Україну він мріє — радянську чи унерівську? Правда, своїми спогадами про 3 січня 1919 року він дає певну відповідь, куди спрямовані його бажання...

\* \* \*

Треба мати на увазі, що позиція Грушевського характеризується не тільки тим, що він писав, а також і тим, про що писали *інші* його співробітники в виданнях, що виходили під його головною редакцією. Там ми можемо знайти багато такого, про що Грушевський з тактичних міркувань воліє поки що вперто *мовчати*, про що він не хоче висловити ніякої думки. А за ці роки сталося багато таких подій, про які громадський діяч, що справді прийняв радянську платформу, не може мовчати.

Візьмімо процес контрреволюційної СВУ. Видатні представники цієї спілки *Гермайзе*, *Слабченко* та інші співробітничали в журналі Грушевського, друкували там десятки статтів на найвідповідальніші теми, пропагували, історично обґрунтовували свою політичну програму. Соціал-

фашист Гермайзе, який клявся, що він стовідсотковий “марксист”, що він “ленінець”, цей “марксист” допомагав Грушевському, популяризувавши його серед студентської молоді, змасував ідеалізм Грушевського, маскував його антимарксизм.

“Історія України-Руси, — писав Гермайзе, — була предметом гордоців української національно активної інтелігенції і становила всебічне пророблення історії України, в основу розуміння процесу якої було покладено ідею національної боротьби українського національного колективу. М.С.Грушевський перебув за революційні роки інтересну еволюцію. Він тепер користується із соціологічної методи, виявляючи уміння опанувати матеріалістичною метою пояснення суспільних процесів”.

Чи відгукнувся Грушевський у своєму журналі “Україна” на процес СВУ? Ні! Бо сказати те, що він *волів*, було б рівнозначне виступові проти диктатури пролетаріату. Тому, мабуть, він *мовчав*.

У країні точиться жорстока класова боротьба й провадиться на основі суцільної колективізації ліквідація куркульства як класи. Але жодного слова не знаходимо ми в періодичному журналі “Україна” про те, що думає Грушевський з цього приводу. Навпаки, в журналі інтенсивно друкується матеріали, статті, що займаються апологетикою “громадських” діячів, які в минулому репрезентували це куркульство, друкується статті, що історично обґрунтовують революційні заслуги куркульства. Візьміть-но статті *Шамрая*, найближчого учня Грушевського про Київську Козаччину 1855 р., де він уперто пропагує, що заможне селянство було керівником цих селянських рухів, не виявляючи очевидного факту, що там, де таке керівництво було, воно приводило до обмеження, втихомирення селянського руху.

В “Україні” знаходять собі притулок і колишні активні *гетьманці*, і відверто буржуазні культурники, і колишні російські кадети, і “марксистичні” Гермайзе, Слабченко. “Всякої тварі по парі”.

“Єдиний національний фронт”, розбитий, розтроснений революцією, Грушевський уперто намагається реалізувати в своєму журналі “Україна”. В ньому можна навіть знайти (див. 40 книжку за 1930 рік) під вегетаріанською ширмою “Українознавство поза межами УСРР” докладну інформацію про всі контрреволюційні емігрантські видання до невеличких статтів включно. Цій пропаганді та інформації про “науково-історичну” творчість еміграції присвячується десятки сторінок.

Під головною редакцією Грушевського в “Україні” вмішається матеріали, що популяризують відомого націонал-чорносотенця С.Я.Демченка. На думку автора статті Сергія Якимовича, Демченко “не зраджував своїх інтересів з юнацьких років і зумів зберегти їх до кінця свого життя, але дивним чином поєднавши українські інтереси з консервативними тенденціями”. Демченкові праці “виявили перед суспільством існування

оригінальної людини, що поєднала в собі наче і українство, і завзяту монархічну ідеологію<sup>1</sup>.

Сергій Якимович, навчений школою Грушевського, дивується, як це *українець* Демченко та може бути монархістом. Але справа не в цьому.

Національний пантеон “заслужених діячів національного відродження” поширюється від Костомарова, Антоновича до чорносотенця монархіста Демченка<sup>2</sup>. Дивного нічого тут нема. Це реалізація 1931 року тези Грушевського, висунутої ще 1917 року, що “національні почуття... зв’язали, міцно охопили національним обручем усі верстви українського громадянства від панських і буржуазних груп до пролетарів”. Але *молодь*, що не брала участі в пролетарській революції та громадянській війні, що *наочно не бачила* її досвіду, повинна добре знати, куди веде теорія “єдиного національного фронту”. Це засіб обдурити трудові маси, поставити їх на службу капіталізму. Це шлях не до соціалізму, а до реставрації, до відвертої контрреволюції.

Ніяк не можна забувати, що справа не тільки в самому Грушевському, що він має певну чималу школу, певні кадри. Останніми часами почала намічатися певна диференціація в цій школі, деякі елементи його школи починають почувати, що керування Грушевського заводить їх не туди, куди треба йти радянській науковій молоді, але це тільки *тенденції*. Про справжню диференціацію ще рано говорити.

### Висновки

Кінчаю свою доповідь. Які можна зробити основні підсумки та висновки?

До 1917 року М.С.Грушевський був ідеологом, одним із видатних керівників українською буржуазно-демократичного національного руху, його помірковано-ліберального крила. Політична платформа його була в основному платформою українського кадетизму. Грушевський був представником переважно української буржуазії та буржуазних вершків української інтелігенції. Особовість колоніального стану української буржуазії, її переважно аграрний характер (селянська буржуазія) — робила її ідеологів порівняно радикальнішими від російських кадетів в аграрному та національному питаннях.

1917 року, виконуючи соціальне “замовлення” своєї класи в зв’язку з більшою політичною, класовою диференціацією, Грушевський іде трохи “вліво”, переходячи з партії українських кадетів (соціалістів-федералістів)

<sup>1</sup> “Україна”, кн. 41, ст. 97–98.

<sup>2</sup> В 39 числі “України” в передовій статті Грушевського навіть дебатується питання про можливість чудес. Там надibuємо таку наукову перлину: “Після Сарацінської місії Кирило знову зрікся світу й оселився десь на самоті. Тут з ним було неначе маленьке чудо” (ст. 20).

до партії дрібнобуржуазних демократів — партії есерів, репрезентуючи там її найбільше право-помірковане крило.

За ідеологічну зброю його націоналістично-буржуазної системи поглядів була насамперед теорія “єдиного національного фронту”, “співробітництва клас”, “національної гармонії”.

“Нація понад класами”, “держава над партіями”, — ось його основне гасло, що *допоміжно* обґрунтовувалось теорією “безбуржуазності” “трудового характеру” українського народу.

Ідеолог куркульсько-буржуазної держави заперечував гегемонію *міста*, боровся проти гегемонії пролетаріату, вимагаючи політичної переваги для влади *куркульства*, селянської буржуазії.

В зовнішній політиці прибічник німецької орієнтації намагався створити “Чорноморську кооперацію” під керуванням імперіалістичної Німеччини.

Поразка Німеччини в світовій війні, розгром дрібнобуржуазної націоналістичної контрреволюції, перемога пролетарської революції *примушує* Грушевського 1920 року визнати за контрреволюційну минулу роботу своєї партії та шукати “нової дороги”. Він “визнає” *радянську* владу, він за світову революцію, але він проти диктатури пролетаріату, він за владу “трудових” рад. Від позиції II Інтернаціоналу він переходить на позицію 2<sup>1</sup>/<sub>2</sub> Інтернаціоналу. Селянство по-старому мусить залишитися головною підставою. Теорія “економічного розселення” мусить економічно обґрунтувати план “соціалістичної” побудови України, мусить бути перепочинок куркульству.

1920–1923 рр. Грушевський береться здійснювати свою нову програму, намагаючись урятувати рештку есерівської партії, добитися для неї легальних умов праці в УСРР.

Дальше зміцнення УСРР змушує його відмовитися від широкої політичної діяльності та прохати дозволу приїхати для наукової роботи. Грушевський перетворюється в типового “зміновіхівця”.

На Україну вертаються майже всі його найближчі політичні співробітники в ЦК УПСР (Чечель, Шраг, Христюк та інші). Розвиток НЕП’у, певне *відносно* зміцнення куркульства на селі та непівських буржуазних елементів у місті підживлює соціальну базу Грушевського, його надії на переродження радянської влади, на “спуск на тормозах” до капіталізму.

Грушевський намагається заповнити “своїм” змістом величезний розвиток української культури, формуючи свої кадри наукової молоді, ідеологічно їх виховуючи.

Не треба забувати, що Грушевський був представник певної класи — української буржуазії, пізніше — переважно селянської, представник тієї класи, що її тепер на основі суцільної колективізації ліквідується.

Ліквідується соціальну базу Грушевського на *радянській* Україні, але не треба забувати про існування інших частин України в межах імперіалістичної

Польщі, Чехо-Словаччини, Румунії. Там українська буржуазія, куркульство тим часом ще живе, тим часом намагається ще політично керувати мільйонами української людності цих частин України.

Вона має в своїх руках пресу, журнали. У Львові виходить ще газета “Громадський голос” під гаслом “Борітеся — Поборете”, яка стоїть майже цілком на ідеологічних позиціях Грушевського.

Тільки той, хто не розуміє, що Грушевський ідеологічно є представник певної класи, може ставити питання про “наближення”, навіть “перехід” Грушевського до марксизму. На жаль, дехто з істориків-марксистів, та не тільки істориків, зокрема в Києві, гадають, що Грушевський пройшов таку еволюцію, що став майже “марксистом”. Це політично хибно, шкідливо, це не відповідає дійсності. Треба знати, хто був у минулому Грушевський, яку справді еволюцію він пройшов, щоб зрозуміти всю абсурдність цього твердження.

В добу загостреної класової боротьби, коли ліквідується його соціальну базу, Грушевський не наближається до марксизму, а навпаки, ще більше виявляє буржуазний націоналізм. Останні числа його журналу “Україна” за 1930–1931 р. та ряд інших фактів добре доводять це.

Система поглядів Грушевського, його ідеологія, є класово-ворожа, з якою потрібна рішуча, непримиренна боротьба.

Викрити його антимарксизм, показати, розшифрувати масам його систему поглядів, виявити її класове коріння, з’ясувати її справжній політичний сенс — є одне з першорядних завдань істориків марксистів у їхній боротьбі на історичному фронті.

Історики-марксисти повинні вщент розбити буржуазну ідеологію на історичному фронті, насамперед систему поглядів “центральної постаті” української буржуазної історіографії — М.С.Грушевського.

*ської діалектики, а навіть з апелем до влади о інтервенцію за ширення контрреволюційності і за глорифікацію дрібнобуржуазних ідеалів і т.п.* — йдеться, передусім, про рецензію Ф.Ястребова: *Ястребов Ф.* Тому дев'ятого перша половина // Прапор марксизму. — 1930. — № 1. — С. 133–148. Про марксистську рецепцію творчої спадщини М.Грушевського докл. див.: *Тельвак В.* Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина ХХ століття) // Укр. археограф. щорічник. Нова серія. — К.: Укр. письменник, 2009. — Вип. 12. — С. 365–397.

### **М.А.Рубач. Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії “трудового народу” (Соціально-політичні погляди М.С.Грушевського)**

Уперше опубліковано в: Червоний шлях. — 1932. — № 5–6. — С. 115–135; № 7–8. — С. 118–126; № 11–12. — С. 127–136. Підпис: *М.А.Рубач.*

Подається за першодруком.

*Рубач Михайло Абрамович (1899–1980)* — фахівець з аграрних відносин у 1917–1920 рр., дослідник історії більшовицької революції. Лауреат Державної премії УРСР в галузі науки і техніки (1969). Закінчив середню школу в Катеринославі. Член КПРС з квітня 1917 р. до 1935 р. та з червня 1945 р. Брав участь у громадянській війні. В 1920–1923 рр. — комісар з особливих доручень на залізниці. У 1923–1924 рр. — завідувач історико-партійного відділу ЦК КП(б)У та редактор журналу “Літопис революції”. В 1924–1927 рр. навчався в Інституті червоної професури в Москві. Одночасно в 1925–1927 рр. — завідувач кафедри історії Росії педагогічного інституту ім. К.Лібкнехта. В 1928–1933 рр. — завідувач кафедри Інституту марксизму-ленінізму в Харкові, директор Інституту історії партії при ЦК КП(б)У, завідувач Центрального Архівного управління. Як уповноважений ЦК КП(б)У брав участь у кампаніях з колективізації та хлібозаготівлі. У 1933–1935 рр. — старший науковий співробітник Інституту історії Комуністичної академії в Москві. У 1935–1936 рр. ув'язнений. Доктор історичних наук (1943), професор (1945). У 1942–1944 рр. — старший науковий співробітник Інституту історії й археології АН УРСР (м. Уфа, м. Москва). В 1944–1948 рр. — старший науковий співробітник, в 1946–1947 рр. — завідувач відділу історії радянського суспільства, в 1947–1955 рр. — старший науковий співробітник відділу історії радянського періоду, в 1955–1959 рр. — завідувач відділу археографії, в 1959–1960 рр. — старший науковий співробітник відділу історії радянського суспільства, в 1960–1974 рр. — старший науковий співробітник відділу історії Великої Жовтневої соціалістичної революції та громадянської війни, старший науковий співробітник — консультант Інституту історії АН УРСР. За сумісництвом у 1962–1970 рр. працював у Київському державному університеті та Інституті підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук. Основні праці: “Аграрная революция на Украине в 1917 г.” (1927–1928), “Апологет куркульської гегемонії” (1929), “Федералистические теории в истории России” (“Русская историческая литература в классовом освещении” (1930), «Реакційна суть націоналістичних “теорій” безкласовості та “єдиного потоку”» (1955), “Очерки по истории революционного преобразования аграрных отношений на Украине в период проведения Октябрьской революции” (1957), “Победа Советской власти на Украине” (1967, у співавт.).

Відзначимо, що серед своїх радянських сучасників М.Рубач найчастіше звертався до творчої спадщини М.Грушевського з метою її критики з позицій радянської версії марксизму. Крім статті, що друкується у цій книзі, він також присвятив видатному українському історикові такі праці: “Ревізія більшовицької схеми рухомих сил і характеру революції 1905—1917 рр. (Правда плятформа на історичному фронті)” (1929); “Федералистические теории в истории России” (1930), “Грушевский Михаил Сергеевич” (1930). Див. про це докл.: *Тельвак В.* Марксистська рецепція творчого доробку Михайла Грушевського (перша третина ХХ століття) // *Укр. археограф. щорічник. Нова серія.* — К.: Укр. письменник, 2009. — Вип. 12. — С. 365—397.

**с. 247 ... коли він був ще студентом, потім молодим доцентом-професором київського, а пізніше львівського університетів** — автор наводить помилкову інформацію — М.Грушевський ніколи не викладав у Київському університеті; натомість у Львівському університеті він одразу отримав номінацію на професорську посаду.

**с. 251 Після повернення М. С. з еміграції, соціал-фашист Гермайзе догідливо надрукував доповідну записку охоронного відділу...** — йдеться про публікацію: *Записка об украинском движении за 1914—1916 годы с кратким очерком истории этого движения, как сепаратистско—революционного течения среди населения Малоросии* // *Укр. археограф. зб.* — К., 1926. — Т. I. — С. 274—354.

### **Формалізм-естетизм на послугах національ-фашизму. Кость Копержинський**

Уперше опубліковано в: *Життя й революція.* — 1932. — № 6—7. — С. 207—216.  
Підпис: *Кость Копержинський.*

Подається за першодруком.

**Копержинський Кость (Костянтин) Олександрович (1894—1953)** — український і російський літературознавець, історик української літератури і театру, фольклорист, етнограф, бібліограф. Закінчив Кам’янецьку чоловічу гімназію, слов’яно-руський відділ історико-філологічного факультету Петроградського університету (1914—1918). З 1918 р. — учитель місцевої школи Кам’янця, невдовзі — викладач університетської гімназії для дорослих, з 1920 р. — дійсний член історико-філологічної секції наукового товариства при Кам’янець-Подільському університеті, того ж року — професорський стипендіат по кафедрі історії української літератури і завідувач бібліотеки історико-філологічного факультету. В 1921—1922 рр. — приват-доцент на кафедрі історії української літератури Кам’янець-Подільського інституту народної освіти. 1923 року переїхав до Петрограда, де продовжив викладацьку діяльність в середній школі, згодом — на робітфаці при естонському педінституті. Водночас займався науковими дослідженнями, став членом, а згодом секретарем петроградського Товариства дослідників української історії, літератури і мови. З 1925 р. викладав курси історії революційного руху, етнології, історії української мови і літератури в Одеському інституті народної освіти, був членом Одеської комісії краєзнавства та Одеського наукового товариства при ВУАН, одночасно в 1926—1928 рр. завідував українським відділом (кабінетом) Центральної наукової бібліотеки, очолював Одеське бібліографічне товариство, викладав українську мову та українознавство на педагогічних курсах, в гуртках українізації для викладачів і співробітників вузів Одеси, робітників закладів



## ЗМІСТ

с. текстів с. ком.

<i>В.Тельвак</i> . МІЖ ІСТОРІЄЮ ТА ПОЛІТИКОЮ: РЕЦЕПЦІЯ ТВОРЧОЇ СПАДЩИНИ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО ПІСЛЯ 1914 РОКУ .....	V	
<i>Волох С.</i> : Український народ в его прошлом и настоящем. Том I. ...	1	413
<i>П.С[тебницький]</i> : Український народ в его прошлом и настоящем. Том I. ...	3	414
<i>Струве Петро</i> : 1. Український народ в его прошлом и настоящем...	5	415
<i>Могилянський Мих.</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Т. VIII ...	9	416
<i>Dr. Czeł [Ч.Франкевич]</i> . Poglądy historyczne Prof. M.Hruszewskiego w "kwestii ukraińskiej" w świetle krytyki naukowej .....	10	417
<i>Д-р М.ф.Ляндвер</i> . Geschichte der Ukraine. Von Michael Gruschewski. ....	20	418
<i>Грабовський Т.</i> Проф. Грушевський про ставлення Польщі до Руси...	23	418
<i>Редакція</i> : Ілюстрована історія України. Написав Михайло Грушевський...	30	419
<i>Волох С.</i> : Мих. Грушевський. Якої ми хочемо автономії і федерації...	32	419
<i>Дубровський В.</i> : Мих. Грушевський. Переяславська умова України .....	34	419
<i>Новенко Мод.</i> : Переяславська умова України з Москвою 1654 року....	36	420
<i>Мих. Грушевський</i> . Всесвітня історія в короткім огляді — частина перша....	38	420
<i>Зеров М.</i> : Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина I, друге видання.... Частина II....	39	421
<i>Зеров М.</i> : Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина третя....	41	421
<i>Сагарда М.</i> : Мих. Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина шоста....	43	421
<i>Лоський К.</i> : М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина перша, друга, третя....	46	422
<i>Лоський К.</i> : М.Грушевський. Всесвітня історія в короткім огляді. Частина четверта....	49	422
<i>Страшкевич В.</i> : Мих. Грушевський. Sub divo....	51	423
<i>Садовський М.</i> : Мих. Грушевський. Хмельницький в Переяславі....	53	423
<i>Н.В.</i> : Чеський переклад праці проф. М.Грушевського "Про старі часи на Україні" .....	54	424
<i>О.Г[рушевський]</i> : Мих. Грушевський. Студії з економічної історії України...	56	424
<i>Ф.А.Голдер</i> : Geschichte der Ukraine. Teil I....	57	425
<i>Данилевич В.</i> : М.Грушевський. Старинна історія...	59	426
<i>Дорошкевич Ол.</i> : Мих. Грушевський. Звідки пішло українство і до чого воно йде; Його ж. Якої ми хочемо автономії і федерації; Його ж. Вільна Україна, статі з останніх днів; Його ж. Українська Центральна рада й її універсал... 61		427

<i>Н[ікола] Ф[еста]:</i> М. Hruchevsky. Abrègè de L'histoire de L'Ukraine.... . 63	427
<i>Антонович Д.:</i> М. Грушевський: Всесвітня історія... . 64	428
<i>Антонович Д.:</i> М. Грушевський: Ілюстрована історія України...; Історія України...; Про старі часи на Україні... . 66	429
<i>Дорошенко Д.:</i> М. Грушевський: Ілюстрована історія України... . 68	430
<i>Мицюк О.:</i> М. Грушевський. З починків укр. соціалістичного руху... . 70	431
<i>Дорошенко Вол.:</i> Микола Аркас. Історія України... Михайло Грушевський. Ілюстрована історія України... . 72	432
<i>Крип'якевич І.:</i> М. Грушевський. Хмельниччина в розцвіті (1648–1650)... . 74	433
<i>Яворський М.:</i> Мих. Грушевський. Початки громадянства... . 76	434
<i>Д-р Мечислав Гавлік:</i> Hruszewskij M.: Chmelnyuczczyna w rozcwiti... . 78	435
<i>Дорошенко Вол.:</i> Михайло Грушевський. Історія української літератури. Том I (Частина I, книги: 1, 2 і 3)... . 93	435
<i>Єфремов С.:</i> М. Грушевський. З починів українського соціалістичного руху... . 97	436
<i>Річицький А.</i> Як Грушевський “виправляє” Енгельса... . 100	437
<i>Сумцов М.:</i> Мих. Грушевський. Початки громадянства... . 109	438
Михайло Грушевський. Культурно-національний рух на Україні в XVI–XVII віці... . 112	439
Михайло Грушевський. Про старі часи на Україні. Коротка історія України... 113	439
<i>Василенко М.:</i> Грушевський М. Історія України-Руси. Том VIII, частина I, II, III... . 115	439
<i>М.Ш[аповал]:</i> Михайло Грушевський. З історії релігійної думки на Україні... . 126	440
<i>Іщак А. Др. О.</i> Михайло Грушевський і його історія релігійної думки на Україні... . 127	441
<i>Свенціцький І.:</i> Три історії української літератури... . 135	443
<i>Перетц В.:</i> Михайло Грушевський. Історія української літератури... . 140	443
<i>Камінський В.:</i> Михайло Грушевський. Історія Української літератури. Томи. I–IV... . 147	444
<i>Марковський М.:</i> Грушевський М. Історія української літератури. Том IV... . 152	445
<i>Марковський М.:</i> Грушевський М. Історія української літератури. Том п'ятий... . 155	446
<i>Брікнер А.:</i> Hruševskij M. Istorija ukraїnskoї literatury... . 160	446
<i>Харват В.:</i> Михайло Грушевський: Впливи чеського національного руху XIV–XV вв. в українськiм життiю... . 169	447
<i>Ф.С.:</i> Грушевський Михайло. З історії релігійної думки на Україні... . 171	447
<i>Якубовський Ф.:</i> М. Грушевський. Під зорями... . 174	448
<i>Мірчук І.:</i> M.uchajlo Hruševskij. Z istorji religijnoji dumky na Ukrajini... . 179	448
<i>Абрамович Д.:</i> Грушевський М. Історія української літератури... . 180	449

<i>Б.Р.</i> : Михайло Грушевський. Під зорями... . . . . .	185	450
<i>Зеров М.</i> : Михайло Грушевський. Під зорями... . . . . .	186	450
<i>М.З.</i> : Михайло Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого... . . . .	189	450
<i>Новицький В.</i> : Академік М.С.Грушевський. Чернігів і Сіверщина в українській історії... . . . . .	192	450
<i>Ястребов Ф.</i> Тому дев'ятого перша половина... . . . . .	193	451
<i>Наріжний С.</i> : М.Грушевський. Історія України-Руси. Тому дев'ятого... . . . .	224	452
<i>Бідло Я.</i> : Мучајло Нрушевс'куј, Istorija Ukraїny-Rusy. Tomu devjatoho... . . . .	226	452
<i>М.Г.</i> Розквіт та занепад (М.Нрушевс'куј: Geschichte der Ukraine)... . . . .	237	453
<i>Z.Ž-a.</i> : Hruszewskij Mучајло. Istorija Ukraїny-Rusy, t. IX, cz. II... . . . .	240	453
<i>Герасимчук В.</i> З нагоди появи IX тому "Історії України-Руси" М.Грушевського... . . . . .	241	453
<i>Рубач М.А.</i> Буржуазно-куркульська націоналістична ідеологія під машкарою демократії "трудового народу" . . . . .	246	455
<i>Копержинський К.</i> Формалізм-естетизм на послугах національ-фашизму. . . . .	304	456
<i>Турська Г.</i> : Grušewskij M.S. O tak nazywajemoj "Lwowskoj letopisi" .... . . . .	320	457
<i>Кравченко І.</i> Фашистські концепції Грушевського і його школи... . . . . .	322	458
<i>Ястребов Ф.</i> Націонал-фашистська концепція селянської війни 1648 року на Україні... . . . . .	357	459
<i>Г.Т[urska]</i> : Grušewskij M.S. Samowidec Ruiny i jego pozdniejšie otraženija... . . . .	408	459
<i>Белецький А.И.</i> Академік М.Грушевський. Історія української літератури... . . . .	409	459
<b>КОМЕНТАРІ</b> . . . . .	413	
<b>ПЕРЕЛІК РЕЦЕНЗІЙ НА ПРАЦІ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО</b> (1915–1938) . . . . .	461	
<b>ПОКАЖЧИК ІМЕН</b> . . . . .	473	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

---

**Грушевський Михайло Сергійович**

---

Твори: У 50 томах

Том 46. Книга II

РЕЦЕНЗІЇ НА ПРАЦІ  
МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО  
(1915–1938)

Серія “Допоміжні матеріали: довідники, покажчики, архіви”

Редактор	<i>Е.Главацька</i>
Художнє оформлення	<i>С.Іванов</i>
Технічний редактор	<i>І.Сімонова</i>
Коректор	<i>О.Тростянчин</i>

Формат 70x100<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Папір офс. Гарн. Асадету. Офс. друк. Ум. друк. арк. 41,47.  
Обл.-вид. арк. 36,0. Тираж 5000 пр. Зам. 46-15

Державне підприємство  
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”  
79008 Львів, вул. Галицька, 21  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014  
[www.svit.gov.ua](http://www.svit.gov.ua)  
e-mail: [office@svit.gov.ua](mailto:office@svit.gov.ua)  
[svit\\_vydav@ukr.net](mailto:svit_vydav@ukr.net)

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”  
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.

Г 91 **Грушевський М.С.**  
Твори: У 50 т. / редкол.: П. Сохань, Г. Папакін, І. Гирич та ін. —  
Львів : Світ, 2002 —.

Т. 46. Кн. II : Рецензії на праці Михайла Грушевського (1915—1938) /  
упор. В. Тельвак. — 2015. — 512 с. — (Серія “Допоміжні матеріали: довід-  
ники, покажчики, архіви”).

ISBN 978-966-603-223-5;

ISBN 978-966-603-916-6 (Т. 46. Кн. II)

Том містить рецензії на праці вченого авторства визначних українських, поль-  
ських, російських, німецьких та ін. істориків. Ці публікації дозволяють реконстру-  
ювати полеміку, котра точилася довкола історіографічних ідей М.Грушевського в  
науці його часу. Завдяки своїй жанровій специфіці опубліковані рецензії є важливим  
джерелом пізнання українознавчих дискусій кінця ХІХ — першої третини ХХ ст.

Для науковців та всіх, хто цікавиться історією України. Для науковців та всіх,  
хто цікавиться історією України.

**УДК 94(477)**

**ББК 63.3 (4 УКР)**

ISBN 978-966-603-223-5

ISBN 978-966-603-916-6 (Т. 46. Кн. II)

Формат 70x100<sup>1</sup>/<sub>16</sub>. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Ум. друк. арк. 41,47.  
Обл.-вид. арк. 36,0. Додатковий тираж 150 пр. Зам. 46-15/2

Державне підприємство  
“Всеукраїнське спеціалізоване видавництво “Світ”  
79008 Львів, вул. Галицька, 21  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК № 4826 від 31.12.2014  
[www.svit.gov.ua](http://www.svit.gov.ua)  
e-mail: [office@svit.gov.ua](mailto:office@svit.gov.ua)  
[svit\\_vydav@ukr.net](mailto:svit_vydav@ukr.net)

Друк на ПрАТ “Львівська книжкова фабрика “Атлас” КП ДАК “Укрвидавполіграфія”  
79005 м. Львів, вул. Зелена, 20  
Свідоцтво суб’єкта видавничої справи ДК 1110 від 08.11.2002 р.